

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії східної Європи

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Відносини Московської держави та Кримського ханства в першій половині XVII ст.»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Мельников Денис В'ячеславович

Керівник: д.і.н., проф.

Любічев Михайло Васильович

Зміст

Вступ	2
Глава 1. Відносини Московської держави та Кримського ханства під час “Відкритого” періоду Смути	11
Глава 2. Відносини Московської держави та Кримського ханства за часів царювання М. Ф. Романова	
§2.1. Початок XVII ст. (до кінця Смути).....	25
§2.2. 1618 – 1630 рр.....	29
§2.3. 1632-1634 рр. (Смоленська війна).....	46
§2.4. 1634 – 1636 рр.....	53
§2.5. 1637 – 1642 рр.....	56
§2.6. 1642 – 1645 рр.....	64
Висновок	72
Список джерел та літератури	76
Резюме	80

Вступ

Актуальність дослідження: Падіння Золотої Орди ще не означало припинення боротьби Московської держави з татарами. Підкорення Казанського і Астраханського ханств, та підпорядкування Ногайської орди у XVI ст. були величезним успіхом уряду Івана Васильовича Грозного, але водночас, не було кінцем вікової боротьби слов'янського народу з татарами. У XVII ст. Московській державі довелося мати справу з останніми татарськими царствами – Кримським та Ногайським. Тим не менш, боротьба з цими царствами все ще зберігала значення дуже важливого фактору у житті Московської держави.

Московсько-кримські відносини мали глибокі внутрішні коріння та давню історичну традицію, але їхній розвиток, цілком і повністю, залежав від міжнародної обстановки.

Кримський півострів завжди займав особливе місце в історії східнослов'янських держав, адже на його території розташовувалися й досі розташовуються міста, які відіграли далеко не останню роль в історії східнослов'янських держав: Стародавній Херсонес став центром розповсюдження на Русі християнської релігії; Севастополь – є головним портом Чорного моря. Події, які відбувалися під час його героїчної оборони 1854-1855 рр. та 1941-1942 рр. назавжди залишаться у народній пам'яті Східних слов'ян; Ялта була і є наразі одним з головних курортних центрів. Тут зводилися прекрасні маєтки та палаці. З 4 по 11 лютого 1945 р. у цьому місті проходила одна з найважливіших конференцій Другої Світової Війни.

У той же час, перед приєднанням до Російської імперії, Кримський півострів був центром розбійницьких нападів, від яких протягом XVI-XVII ст. надходила головна загроза для південних кордонів Московської держави.

Історія відносин Московської держави та Кримського ханства доволі складна. Вона має науково-дослідницьке й практичне значення. Якщо ж брати до уваги першу половину XVII ст., то актуальність обумовлена тим, що: 1) Значна кількість питань носить суперечливий характер; 2) Цей конкретний період є недостатньо опрацьованим у східнослов'янській історіографії.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Московської держави в першій половині XVII ст., а предметом дослідження є політика Московської держави по відношенню до Кримського ханства у першій половині XVII ст.

Хронологічні межі: Початковою датою мого дослідження є 17 лютого 1598 р. (початок офіційного правління Бориса Федоровича Годунова); Кінцевою датою мого дослідження є 13 липня 1645 р. (дата смерті Михайла Федоровича Романова)

Територіальні межі: Московська держава, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство.

Історіографічний огляд літератури. У даному дослідженні, крім традиційних – дореволюційної, радянської та сучасної – я розглядаю ще й іноземну історіографію.

Дореволюційна історіографія: У праці Лашкова Ф. Ф.¹ опубліковані матеріали дипломатичних відносин Кримського ханства з Московською державою у XVI-XVII ст. Більшість документів складаються з шертних, або договірних грамот кримських ханів та із записів ханських посланців.

Праця Савєлова Л. М.² містить у собі відписки та чолобитні до посольського наказу посланців С. І. Тарабаєва та П. І. Савєлова.

¹ Лашков Ф. Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVII вв. Типографическая газета "Крым". Симферополь. 1890. 224 с.

² Савелов Л. М. Посольство С. И. Тарбеева в Крым 1626-1628 гг. // ИТУАК. 1906. № 39. С. 1-105.

Праця М. І. Костомарова¹ охоплює період 1604-1613 рр. У ній дослідник розглядає ті історичні процеси, що відбувалися у пік смутного часу. Особливо цінними є свідчення, які стосуються політики самозванців, по відношенню до Кримського ханства та ті, які охоплюють час московсько-кримських відносин, коли місце на московському престолі не належало нікому.

Аж ніяк не можна обійти стороною фундаментальну історичну працю Соловйова С. М. «История России с древнейших времён».² Задля дослідження, мені довелося ознайомитися з томами №8 та №9, які містили інформацію про історичні процеси, що відбувалися у Московській державі за часів відкритої фази Сути та правління Михайла Федоровича Романова.

В. Д. Сухоруков є основоположником наукового вивчення історії донського козацтва. У його праці «Историческое описание земли Войска Донского»³, зібрані матеріали, що освітлюють найважливіші етапи розвитку донського козацтва. Особисто для мене були корисними свідчення щодо відносин донських козаків з Московською державою, Османською імперією та Кримським ханством.

Радянська історіографія: Звичайно, першою радянською історичною працею, яку я розглянув задля свого дослідження, була праця видатного українського діяча М. С. Грушевського – «Історія України-Русі». Мені довелося розглянути томи №7⁴ та №8⁵. У даних томах висвітлюються події релігійної боротьби, морських походів та військових дій гетьмана П. К. Сагайдачного проти Османської імперії та Кримського ханства. Під час

¹ Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства (1604-1613). В 3 т. Т. 1-3. СПб.: Издание Д.Е. Кожанчикова. 1868. 396 с., 373 с., 344 с.

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 6 кн. [29 т.]. СПб.: Товарищество «Общественная польза». Кн. 2. Т. 9. С. 1043-1404.

³ Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского, Новочеркасск. 1903. 473 с.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. Т. 7. 628 с.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. I. К.-Львів, 1922. 336 с.

дослідження мене також знадобилися свідчення про Куруківську компанію та “Золотий спокій”.

Фундаментом мого дослідження стала монографія О. А. Новосельського – “Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.”¹ Автор монографії ставить перед собою завдання – з'ясувати сили, що викликали постійну військову активність татар, умови, які підтримували її й надавали боротьбі важкий та зтяжний характер. Автор встановлює зв'язок цієї боротьби із зовнішньою політикою московського уряду та її вплив на внутрішню урядову діяльність.

Сучасна історіографія: У праці “История Крыма”² йдеться про присутність на території Криму таврів, кіммерійців, скіфів, греків, сарматів, римлян, готів, гунів, аварів, болгар, слов'ян, печенігів, половців, монголо-татар, кримських татар, генуезців, турків. Під час написання праці, автор використовував документи, які стосувалися історії Криму.

Окремого розгляду потребує праця Возгріна В. Є. “Исторические судьбы крымских татар”³. У даній історичній праці, на широкому історичному фоні, простежена доля кримських татар, як нації. У праці була також розкрита суть державотворчого процесу.

Праця Гайворонського О. “Повелители двух материков”⁴ цікава тим, що у ній описуються життєдіяльність кримських ханів у першій половині XVII ст.: їхня боротьба за самостійність та єдиновладдя.

У праці Дюлічева В. П. “Рассказы по истории Крыма”⁵, на основі обширних наукових матеріалів, краєзнавчих та археологічних новшестів,

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. Москва-Ленинград. Издательство АН СССР. 1948. 452 с.

² Андреев А. Р. История Крыма. М. Большой волк. 2002. 97 с.

³ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. М. Мысль. 1992. 446 с.

⁴ Гайворонский О. Повелители двух материков. К.-Бахчисарай-Оронта. Майстерна книга. 2007. Т. 2. 368 с.

⁵ Дюличев В. П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь. Бизнес-информ. 2002. 314 с.

розповідається про історичне минуле всіх народів, які коли-небудь проживали на території Кримського півострова.

Під час дослідження, я звернувся до ряду праць В. М. Козлякова: "Борис Годунов: Трагедия о добром царе"¹; "Герои Смуты"²; "Лжедмитрий I"³; "Марина Мнишек"⁴; "Михаил Фёдорович"⁵. Праці даного історичного діяча допомогли мені простежити процеси, що відбувалися у відносинах між Московською державою та Кримським ханством, від настання відкритої фази смуты до кінця царювання М. Ф. Романова.

Праця О. О. Преображенського "Первые Романовы на российском престоле"⁶ присвячена діяльності першим царям династії Романових – Михайлу Федоровичу (1613-1645), Олексію Михайловичу (1645-1676) та Федору Олексійовичу (1676-1682). Звичайно, я розглядав період панування Михайла Федоровича.

Не менш важливими, на мій погляд, є праці Р. Г. Скрынников: "Василий Шуйский"⁷ "Самозванцы в России в начале XVII в."⁸ У праці "Василий Шуйский" Р. Г. Скрынников визначає, яку саме роль зіграв Василь Іванович Шуйський у роки першої громадянської війни на території Московської держави; як саме особистість В. І. Шуйського впливала на бурхливі події – на початку XVII ст.; та з яких причин, династія Шуйських не втрималась на московському престолі. Якщо ж звертатися до праці "Самозванцы в России в начале XVII в.", то тут дослідник акцентує увагу на дуже суперечливій історичній постаті – Лжедмитрії I.

¹ Козляков В. Н. Борис Годунов: Трагедия о добром царе. М. Молодая Гвардия. 2011. 311 с.

² Козляков В. Н. Герои Смуты. М. Молодая гвардия. 2012. 352 с.

³ Козляков В. Н. Лжедмитрий I. М. Молодая гвардия. 2009. 256 с.

⁴ Козляков В. Н. Марина Мнишек. М. Молодая гвардия. 2022. 342 с.

⁵ Козляков В. Н. Михаил Федорович. М. Молодая Гвардия. 2010. 384 с.

⁶ Преображенский А. А. Первые Романовы на российском престоле. М. Русское слово. 2000. 455 с.

⁷ Скрынников Р. Г. Василий Шуйский. М. Наука. 2002. 396 с.

⁸ Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII в. Новосибирск. Наука. 1990. 235 с.

У праці Фінкеля К. “История Османской империи: видение османа”¹ описується весь шлях турецької держави – від зародження до занепаду. Завдяки цій праці, мені вдалося зрозуміти всю суть відносин Московської держави з Османською імперією та Кримським ханством.

У своєму дослідженні, я використав праці видатного історичного діяча – Флорі Б. М. – “Запорожское козачество и Крым перед восстанием Хмельницкого”²; “Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.”³ Флоря Б. М. добре описав події, які стосувалися українського козацтва, до початку Національно-визвольної боротьби. Дві наступні праці розкривають суть політичних відносин Османської імперії з рядом європейських держав (в т. ч. з Річчю Посполитою та Московською державою). Не варто забувати, що відносини Московської держави з Кримським ханством, на пряму залежали від відносин Московської держави з Османською Імперією.

Праця Шокарева С. Ю. “Смутное время в Москве”⁴ містить у собі інформацію щодо подій драматичного періоду російської історії, відомого, як Смута. Головний акцент у цій праці поставлений на іноземній інтервенції, але для мого дослідження важливою була інформація, щодо контактів Кримського ханства з інтервентами.

Варто було також звернути увагу на колективну монографію “История Крыма”.⁵ На основі досягнень світової історіографії, писемних, археологічних та інших джерел, автори комплексно роздивилися минуле Кримського півострова, у широкому контексті історичного розвитку

¹ Финкель К. История Османской империи: видение османа. М. АСТ. 2010. 829 с.

² Флоря Б. Н. Запорожское козачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Очерки по истории. М., 1993. С. 89-102.

³ Флоря Б. Н. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. М., 1998. Ч. I. 288 с.

⁴ Шокарев С. Ю. Смутное время в Москве. М. Вече. 2013. 304 с.

⁵ Юрасов А. В. История Крыма. М. Кучково поле. 2019. Т. 1. 600 с.

Східної Європи. Особлива увага була зосереджена на глибоких історичних відносинах між Кримом та Москвою.

Іноземна історіографія: Тут мені хотілося б відзначити таких авторів, як: В. Baranowski¹, Vaninics Maria², J. von Hammer³, К. Kwiatkowski⁴. Окремо слід виділити кореспонденцію Stanisława Koniecpolskiego⁵

Аналіз джерел: Найбільш цінними, серед дипломатичних документів, є статейні списки. Додатком до статейних списків є показання у Посольському наказі посланців та перекладачів, що приїжджали з Криму та Османської імперії.

Не менш важливими джерелами виступають: записи переговорів з османськими та кримськими посланцями; грамоти султанів та ханів; накази; царські грамоти; приватні листування.

Крім вищезазначених джерел, слід вказати на існування актів, розрядних книг⁶, хронік⁷, сказань⁸ та записів сучасників.⁹

Мета дослідження полягає в тому, аби охарактеризувати відносини між Московською державою та Кримським ханством в першій половині XVII ст.

Завдання дослідження: 1. Охарактеризувати відносини Московської держави та Кримського ханства в період відкритої фази Смути; 2. Охарактеризувати відносини Московської держави з Кримським ханством

¹ Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648. Lodz. 1949.

² Ivaninics Maria Krimi Kansag a tizenot eves haboruban. Budapest. 1994.

³ J. von Hammer, Geschichte der Osmanischer Reiches, Pest 1829; J. von Hammer-Purgstall, Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. Wien. 1856.

⁴ К. Kwiatkowski, Dzieje narodu polskiego za ponowania Wladyslawa IV, krola polskiego i szweckiego. Warszawa. 1823.

⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wilkiego koronnego (1632 – 1646), oprac. А. Biedrzycka. Krakow. 2005. s. 366-368.

⁶ См. Кузьмина Л. Ф. Разрядная книга 1475-1605 гг. М. Институт истории СССР. 1994. Т. 4. Ч. 1. 138 с.

⁷ Халим Гирей Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. Симферополь. 2004.

⁸ Сказания Авраамия Палицына. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10874>.

⁹ См. Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 г., за короткое время правления нескольких государей; см. Козацькі чорноморські походи у морській історії Катіба Челебі. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>.

у 1618-1630 рр.; 3. Охарактеризувати відносини Московської держави з Кримським ханством під час Смоленської війни; 4. Охарактеризувати відносини Московської держави та Кримського ханства у 1634-1636 рр.; 5. Охарактеризувати відносини Московської держави та Кримського ханства у 1637-1642 рр.; 6. Охарактеризувати відносини Московської держави з Кримським ханством у 1642-1645 рр.

Методологія та методи дослідження: Основа роботи побудована на принципах історичного дослідження, які взаємно доповнюють один-одного – на науковому історизмі та історичному об'єктивізмі. Головна роль належить методу історизму, що передбачає об'єктивне вивчення кожної події, явища та факту в конкретних історичних умовах, у взаємозв'язку та взаємообумовленості їх у минулому, теперішньому та перспективності у майбутньому.

Важливе місце у дослідженні посів і метод ретроспекції, без якого важко відтворити складну картину відносин між Московською державою та Кримським ханством у першій половині XVII ст. Проблемно-хронологічний метод використовується при дослідженні динаміки розвитку московсько-кримських відносин.

Наукова новизна дослідження: 1. Під час дослідження вдалося з'ясувати причини, які викликали постійну військову активність кримських татар, умови, які їх підтримували та надавали боротьбі Московської держави з кримськими татарами важкість та тривалий характер; 2. Під час дослідження вдалося встановити зв'язок цієї боротьби із зовнішньою політикою московського уряду, та її вплив на внутрішню урядову діяльність; 3. Під час дослідження вдалося простежити хід московсько-кримської боротьби, зміни її форм, та її результати.

Глава I. Відносини Московської держави та Кримського ханства під час “Відкритого” періоду Смути.

“Відкритий” період Смути у Московській державі, розпочався 17 січня 1598 р., зі смертю останнього сина Івана Васильовича Грозного – Федора Івановича. Однак, історія відносин Московської держави та Кримського ханства бере свій початок 17 лютого 1598 р., у той самий день, коли новим царем був обраний боярин Борис Федорович Годунов.

Нового царя було обрано на Земському Соборі, але більшість представників Боярської Думи не підтримувала кандидатуру Б. Ф. Годунова. Ситуація докорінно змінилася 1 квітня 1598 р. коли від деяких “язиків”, що були захоплені донськими козацькими отаманами біля Сіверського Дінця, вдалося дізнатися про підготовку військового походу Кази Гірея на Московську державу. Вже 20 квітня 1598 р., ці “язики” свідчили про те, що підготовка військового походу Кази Гірея на Московську державу, відбувається за наказом турецького султана. 7 травня 1598 р. Годунов рушив із Москви у кримський похід, але перед цим, усі знатні представники Боярської думи, що автоматично ставали військовими керівниками, були змушені присягнути на вірність царю, та поцілувати хрест..

Невдовзі, Б. Ф. Годунов дізнався від белгородських воєвод, що кримський хан вже вийшов із Криму з великим військом, і невдовзі приблизиться до прикордонних територій Московської держави. Вже на початку другої половини червня, від руських воєвод були отримані свідчення про скоре прибуття Л. Лодиженського разом з посланцем І. Бунаковим та представником Криму – Алеєм-мурзою. Отримавши ці свідчення, Годунов прийняв рішення – скасувати військовий похід й готуватися до прийому кримського посольства.

Усі вищезазначені обставини змушують мене думати про те, що ніякої загрози для Московської держави, з боку Кримського ханства не було. Так звана “Кримська загроза” – це лише вмiла військово-дипломатична гра Б. Ф. Годунова.

Вже восени 1599 р., між Московською державою та Кримським ханством розпочалися переговори, щодо проведення посольського з'їзду й обміну, але кінцевої згоди обидві сторони досягли лише влітку 1601 р. Місцем проведення з'їзду та обміну повинні були стати береги ріки Сосни, що біля фортеці Лівни.

Доволі цікавим є той факт, що першим обмінним посланцем з московської сторони був призначений І. М. Бутурлін – людина, яка мала безпосереднє відношення до проведення аналогічного посольського з'їзду й обміну у листопаді 1593 р. Другим обмінним посланцем був призначений князь В. М. Лобанов-Ростовський, якого восени замінив І. М. Пушкін, третім – дяк Г. Клобуков. Посольство до Криму очолив князь Г. К. Волконський (це посольство було його першою дипломатичною місією). Другим посланцем було призначено дяка М. Огаркова.

До цього часу у Москві перебувала значна кількість кримських посланців. Ключовими фігурами були ханські посланці Магмет-мурза,

Сеїт-Кази аталик й Казан-ага. Першим, на початку року, прибув Магмет-мурза, другим – Сеїт-Кази аталик, третім – Каза-ага. Саме ці три кримські дипломати вели переговори з руськими посланцями біля Лівен, восени 1601 р.

Посольський обмін стався лише 5 травня. Посланці Московської держави до останнього намагалися забезпечити попереднє принесення шерті кримськими представниками, однак цього досягти не вдалося. Але потрібно сказати, що кримський хан Кази Гірей приніс шертъ Б. Ф. Годунову у червні 1602 р. на тексті, що був опрацьований у Москві.

Восени 1603 р. дипломатичні відносини Московської держави та Кримського ханства активізувалися. До Бахчісараю, разом з посольством Мустафи-мурзи Яшлавського, було відправлено посольство князя Ф. П. Барятинського й дяка Д. Бохіна. Перебування московського посольства у Криму призвело до серйозного конфлікту, в результаті якого, московські посланці змушені були покинути територію Кримського ханства. Суть конфлікту стала відомою лише 12 вересня 1604 р., й вона полягала начебто у тому, що донські козаки здійснювали напади на територію Кримського ханства, однак, скоріше за все, кримського хана не задовольнив розмір грошових виплат від московського посольства.

Варто зазначити, що восени 1604 р., у Московсько-Кримській відносини почала втручатися Річ Посполита. Це втручання було пов'язане із діяльністю Лжедмитра I. Коли Кази Гірей дізнався про існування самозванця, він одразу відправив до Б. Ф. Годунова запорізького козака, який розповів, що хану було відомо про появу у Речі Посполитій “царика” Дмитра. Обговорювати цей казус публічно Годунова змусили спроби короля Сигізмунда III підштовхнути кримських татар до військового походу на Московську державу – для підтримки самозванця. З кримською

загрозою ніколи не жартували, тому гнівний окрик Б. Ф. Годунова – *“бесермян на крестьян накупают”*¹ – прямо проривався, крізь згладжені фрази посольських наказів.

У середині травня 1604 р. у Москві почали готуватися до військового зіткнення з Кримським ханством. Про серйозність подібного приготування свідчать пожвавлення дипломатичної активності Московської держави, яка була пов'язана з обміном посольствами не лише з кримським ханом, а й з Персією, Англією та грузинськими царствами. Годунов посилав московських воєвод до Кавказу. Дуже скоро охоронці кордону стали помічати великі татарські роз'їзди, які зазвичай з'являлися перед нападом. Згодом відправленні до Криму московські посланці – князь Федор Барятинський та дяк Дорофей Бохін підтвердили, факт агресії з боку Кримського ханства². Після цього був скликаний Земський Собор, на якому було прийняте рішення про початок війни з Кримським ханством.³

Б. Ф. Годунов був готовий знову відправитися, на чолі війська, воювати проти кримського хана Кази Гірея. Розпочалася масштабна підготовка, яка включала в себе складання розписів війська, артилерії та обозу, полкові перегляди та набір козаків на службу. Деякі воєводи були відправлені на оборонну засічну рису у калузьких, тульських та рязанських землях. Однак, несподівано усі приготування були відмінені – як було оголошено, за звісткою лише одного полоненого, що втік із Криму, й розповів 30 травня 1604 р. у Москві, що цього літа татари не нападуть, а тому Годунов вирішив поки відкласти підготовку до війни.⁴

¹ Козляков В. Н. Лжедмитрий I. С. 101.

² Козляков В. Н. Лжедмитрий I. С. 110

³ Там же. С. 111

⁴ Там же. С. 112

Можливий військовий похід кримського хана був пов'язаний з діями Лжедмитра I у Речі Посполитій. Деталі цього були розкриті пізніше, на складних переговорах із посланцями Речі Посполитої у Москві 1608 р., де московські дипломати нагадали полякам про їх роль у авантурі самозванця¹.

Приїзд кримського посланця зі звісткою від кримського хана Кази Гірея про усне прохання короля Сигізмунда III – підтримати похід Лжедмитра I на Московську державу – став основою для розвороту усієї політики Б. Ф. Годунова зі сходу на захід.

У червні 1605 р. кримські посланці на чолі з Джан Ахмедом Челебі опинилися у Москві, після затвердження влади Лжедмитра I, без отримання певних повноважень на дії у ситуації, яка стрімко змінювалася.

Тим не менш, Джан Ахмед Челебі, один з найдосвідченіших кримських дипломатів, вжив необхідних заходів: одразу після вбивства Федора Борисовича Годунова, через приставів звернувся до представників Думи із проханням – забезпечити безпеку кримським посланцям у столиці і з проханням – отримати аудієнцію у Лжедмитра I.

8 липня 1605 р. за наказом Лжедмитра I, Джан Ахмед Челебі був викликаний із кримськими посланцями до посольського наказу². А. Власьєв зустрів кримських посланців у повній відповідності з прийнятими традиціями посольського звичаю, й вислухав Джана Ахмеда Челебі, який повідомив московському представнику про “радості”, які відчували посланці тоді, коли отримали звістку про утвердження Лжедмитра I на московському престолі.

¹ Там же.

² Виноградов А. В. Русско-крымские отношения в период второго правления хана Гази Гирея II 1597 – 1607 гг. С. 20.

Після вінчання на царство Лжедмитра I, 21 липня послідувала аудієнція у нього тридцяти кримських посланців, на чолі з Джан Ахмедом Челебі. Характер цієї аудієнції для кримських посланців можна назвати принизливим, бо вони були прийняті лише після касимівського хана Ураз-Мухаммеда та шведського королевича Густава. Загалом, прийом пройшов без ускладнень. Лжедмитро I виразив бажання мати дружбу з кримським ханом¹. Після цього, кримські посланці були відпущені.

Важливим моментом у історії Московсько-кримських відносин було укладання союзу між Річчю Посполитою та Кримським ханством проти Московської держави. У плані війни з Московською державою, Сигізмунд III відводив кримським татарам важливу роль. Цей план, за власним зізнанням Сигізмунда III, був повторенням та доповненням плану Стефана Баторія. Було, власне, дві програми війни: одна програма носила неофіційний загарбницький характер; друга програма вже була офіційною, й була звернена до католицького світу, і в першу чергу – до Папи Римського, ніби підкорення Московського царства повинно було зміцнити апостольський престол, а в загальному масштабі – весь християнський світ².

Король Речі Посполитої голові ордену єзуїтів у Польщі Клавдію Акваїве писав, що це все необхідно для поширення католицької віри далі на схід. Одночасно, самому Папі Римському Сигізмунд III писав, що бореться на благо апостольського престолу³.

Проголошуючи благородні цілі війни з Московською державою й малюючи себе безкорисливим борцем за інтереси християнства проти

¹ Там же. С. 21.

² Акты времени междуцарствия (1610 – 1613). Под редакцией С. К. Богоявленского и И. С. Рябинина. М. 1915 г. С. 188

³ Акты времени междуцарствия. С. 109, 116 – 117

“погані”, Сигізмунд III у той же час таємно вів переговори з Кази Гіреєм щодо залучення кримських татар до війни проти Московської держави.

Варто сказати, що перебіг переговорів між Кази Гіреєм та Сигізмундом III повністю залежав від Османської імперії. Аби звільнити сили для війни проти Персії, уряд Османської імперії готовий був піти на поступки своїм ворогам на європейському континенті. Необхідний для Османської імперії мир із Річчю Посполитою цілком і повністю залежав від нормалізації відносин Кримського ханства з Річчю Посполитою. В останньому питанні, особисто османський султан виступав посередником.

Мир між Османською імперією та Річчю Посполитою був заключений 16 липня 1607 р., зі включенням у нього особливих пунктів, які стосувалися відносин Речі Посполитої з Кримським ханством. Договір забезпечував цілковиту недоторканість та безпеку володінь Речі Посполитої від нападів кримських татар, й володінь Османської імперії від нападів дніпровських козаків. Договір полегшував польським та литовським купцям торгівлю в межах Османської імперії та у князівствах, які перебували під її протекторатом. Було впорядковано стягнення торгових податків та грошовий обіг. Були гарантовані громадянські права польських та литовських купців у володіннях Османської імперії. Однак, найважливішим для Речі Посполитої було внесення у договір статей, що встановлювали її мир з Кримським ханством під гарантією султана. Річ Посполита була зобов'язана щорічно виплачувати кримському хану звичайні виплати, і поки платіж буде надходити та король не порушить умови договору, кримський хан зобов'язаний зберігати мир. Більше того, за вимогою короля і за наказом султана, кримський хан був зобов'язаний надавати королю військову допомогу проти будь-яких ворогів. Останній пункт означав справжній військовий союз Річчі Посполитої з Кримським ханством.

Московські посланці – князь В. К. Волконський та дяк А. Іванов обвинувачували уряд Речі Посполитої у тому, що він навмисно намагається зіштовхнути Кримське ханство з Московською державою, але уряд Речі Посполитої не погоджувався з даним обвинуваченням. Московським посланцям було відомо про початок мирних переговорів між Сигізмундом III та султаном Османської імперії, та про намагання останнього – примирити Сигізмунда III з Кази Гіреєм.

Польські посланці – Вітовський та Соколинський – повинні були приховати від московського царя В. І. Шуйського хід переговорів, які завершилися договором, укладеним 16 липня 1607 р.

Оскільки уряд Речі Посполитої завжди заперечував свій зв'язок із кримськими татарами, запевняння посланців Речі Посполитої і цього разу ніякого у Москві впливу не мали. Позиція Кримського ханства, як завжди, бентежила Московський уряд. Тому, на початку 1607 р. до Криму були направлені московські посланці – А. Воєйков та З. Язиков. Однак, ці посланці до Кримського півострову так і не дійшли, оскільки під Волуйкою вони, разом із кримськими посланцями, були захоплені загонами козаків, й розпочавшими свої військові операції на московських кордонах татар (Казиевських та Великих ногаїв). Полонених відвезли до Путивлю, де московські посланці були вбиті, а кримські посланці були відправлені до в'язниці.

На початку березня 1607 р. у Москві приймали нового кримського посланця Хедир Улана. У квітні 1607 р., коли московський уряд ще не мав достовірних свідчень щодо долі А. Воєйкова, була підготовлена посилка до Криму посланця С. Ушакова. Немає ніяких вказівок на те, що С. Ушакову вдалося добратися до Криму. В. І. Шуйський вже неодноразово посилав до Криму посланців, але жоден з них так і не зміг дістатися до Криму. Їх

перехоплювали у прикордонних землях злодії та вбивали. Після невдалої спроби надіслати С. Ушакова до Кримського ханства, відносини з татарами були порушені до 1613 р.

Головна мета поїздки С. Ушакова була не в тому, аби налаштувати Кази Гірея проти Сигізмунда III. Наказ, що був даний С. Ушакову, містив у собі, від початку й до кінця тривогу близького, майже неминучого вторгнення кримських татар у межі Московської держави. Наказ передбачав різноманітні форми й приводи татарського втручання у справи Московської держави, й детально розвивав аргументацію, яку повинен був використовувати С. Ушаков, задля утримання кримських татар від військових походів на землі Московської держави.

Кази Гірей та його найближче оточення, розпочинаючи напади на Московську державу, могли послатися на запрошення їх до війни і на допомогу зі сторони зрадних окраїнних міст, або від кого-небудь, хто називав себе царевичем¹. Цей конкретний випадок передбачав пряму інтервенцію за закликм якого-небудь самозванця та “зрадників”. В. І. Шуйський, не бажаючи кровопролиття на свої землі, закликав ті окраїни до каяття, що веде до царського прощення². Хоча у В. І. Шуйського по річці Оці й за Окою вже стояли значні сили для подавлення бунтівних міст – на випадок неможливості мирного вирішення конфлікту³. Таким чином, наказ передбачив той випадок, коли кримські татари здійснять напад на Московську державу під виглядом допомоги і під приводом виконання зобов'язання *“другу другом быти, а недругу недругом быти”*.⁴ Наказ рішуче відхиляв таку непрохану допомогу.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 52.

² Там же. С. 53

³ Там же.

⁴ Там же.

Політика В. І. Шуйського по відношенню до Кримського ханства була продовженням політики попередніх московських урядів. Його завданням було – збереження мирних відносин з Кримським ханством, які склалися вже давно, з часів укладання мирного договору з Кази Гіреєм у 1594 р.

Після невдалого послання С. Ушакова до Криму, зв'язок московського уряду з Кримським ханством перервався на доволі довгий термін, внаслідок нападів кримських татар, повстань на прикордонних територіях Московської держави та відкритої інтервенції з боку Речі Посполитої.

Коли у 1609 р. розпочалося вторгнення кримських татар під керівництвом калги Джанібек Гірея, В. І. Шуйський став широко розповсюджувати у своїх грамотах по усій державі те, що кримські татари є його союзниками і йдуть йому на допомогу проти Сигізмунда III. Те саме він стверджував у своєму зверненні до князя Іштереку, дещо пізніше. Ця спроба – приховати власне безсилля й тяжкі наслідки навали кримських татар від населення – була грубою помилкою.

В. І. Шуйський передбачив, що вторгнення кримських татар відбудеться під виглядом непроханої допомоги, й намагався викрити й попередити використання кримськими татарами цього прийому дипломатичного маскування своїх нападів на Московську державу. Заявою В. І. Шуйського про те, що кримські татари приходили до нього на допомогу, як його союзники, у повному обсязі скористався Сигізмунд III, задля приховування власного союзу з Кримським ханством та їхніми нападами на Московську державу, внаслідок цього союзу. У грамоті Сигізмунда III, що була адресована боярину Ф. І. Мстиславському від серпня 1610 р. з похвалою за дії на користь королевича Владислава говориться про те, що В. І. Шуйський

не лише незаконно посів місце на царському престолі, але й пролив багато християнської крові.¹

У грамоті представників Речі Посполитої від 9 червня 1613 р. Земському Собору, В. І. Шуйський обвинувачувався в тому, що він підновлював татар до війни². Однак, саме уряд Речі Посполитої платив кримським татарам за вторгнення до територій Московської держави.

Перші значні вказівки на напади кримських татар, у зв'язку з початком інтервенції Речі Посполитої, відносяться до 1607 р. За часом, вони співпадають з літньою військовою кампанією В. І. Шуйського проти І. І. Болотнікова. Під час військового походу московських військ відбулася зрада князя Петра Урусова. Перейшовши на бік Кримського ханства, він став авторитетним консультантом з московських справ та одним з організаторів нападів на Москву. Князь Петро Урусов “приніс” до Кримського ханства найсвіжіші й найдостовірніші свідчення щодо положення справ у Московській державі.

У 1609 р. до руху були приведені основні сили кримських татар. У лютому В. І. Шуйський підписав договір зі Швецією про військову допомогу. Король Сигізмунд III здійснює військовий похід під Смоленськ і починає його облогу. Одночасно з цим послідував удар з півдня. Навряд чи можна сумніватися в тому, що напад кримських татар з даного напрямку повинен був полегшити королю Речі Посполитої здійснення свого походу, який спочатку представлявся йому у вигляді переможного ходу. Збіг усіх цих подій кидався в очі стороннім спостерігачам. Говорячи про збори князя Михайла Васильовича Скопіна-Шуйського у похід із Новгороду зі шведським військом, і щодо початку облоги Сигізмундом III Смоленська,

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 54.

² СРИО, т. 143, С. 111

Буссов говорить, що в цей час татари нанесли удар Росії¹. Це повідомлення невірно відображає хід татарської війни. Відомості щодо руху кримських татар стали надходити до Москви наприкінці квітня. Збережені листи В. І. Шуйського, відправлені ним в стародавні міста із закликом зберегти вірність і з обіцянкою прямої допомоги, дозволяють простежити рух татарського війська і територію, що була охоплена війною.

У повідомленні від 15 травня В. І. Шуйський повідомляє про прибуття передових кримських загонів в Оскіл та Лівни. У червневих повідомленнях йдеться про наближення кримських татар до орловських та болохівських місць. Через місяць В. І. Шуйський написав про прибуття кримського князя – калги Джанібек-Гірея, що прибув за наказом хана Селамет-Гірея, нібито як доказ братньої дружби і любові до нього на допомогу проти зрадників і литовських військ, під Коломною. Царевич немов чекав його вказівок, куди і проти кого йти.

У своїх повідомленнях, для більшої значущості, В. І. Шуйський визначав чисельність кримського війська у 40 тис. та навіть у 80 тис. Кримські татари перейшли річку Оку, й встали біля Борівської та Можайської доріг, аби *“воров нікуда в Литву не пропустити”*.² Вірогідно, кримські татари йшли Ізюмським шляхом.

Кримські татари завдали удару по Тарусі, вийшли за річку Оку, в район Серпухова, Боровська, Коломни і ближче до Москви, всюди знищуючи села і вивозячи населення до полону.³ Відходячи від звичної для них тактики швидких кінних рейдів, кримські татари цього разу просувалися порівняно повільно. Це був не рейд, а справжня війна, яка тривала все літо і охопила

¹ Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрии Самозванце, ч. 1. Берова летопись: московская, СПб., 1851.

² ААЭ, т. 11. № 126, 128, 132, 135, 136, 137. АИ, т. II, № 227. 6

³ Акты подмосковных ополчений и Земского собора 1611-1613 гг. С предисл. С. Б. Веселовского. Изд. Москов. об-ва ист. и древ. росс., 1911, № 10, и в Чт. МОИ и ДР, 1911, кн. 4.

величезну територію, майже аж до Москви. Кримські татари не зустріли опору, тому що вся оборонна система Московської держави була дезорганізованою та неактивною.

Якщо напад кримських татар у 1609 р. співпав з рухом Сигізмунда III під Смоленськ і початком його облоги, то напад кримських татар на Московську державу у 1610 р. співпав із походом військ Речі Посполитої під Москву. Слід звернути увагу на те, що наприкінці 1609 р. Сигізмунд III отримав “добро” від султана, привезене з Константинополя паном Роханським, що містило запевнення у його постійній дружбі.

У грудні того ж року, в табір, що знаходився під Смоленськом прибули османські посланці з листами від султана. 19 квітня 1610 року кримський посланець сповістив Сигізмунда III про прибуття посланця, який прибув до табору Речі Посполитої під Смоленськом 21 квітня. Кримський посланець відправив (23 квітня) посольство в звичайному порядку і привіз союзний лист, переданий покійним царем Кази-Гіреєм. Посланець подарував Сигізмунду III від імені кримського хана коня, запропонував постійну дружбу і, вимагаючи невеликої кількості подарунків, подякував йому за те, що король Речі Посполитої пообіцяв колишньому посланцю приборкати свавілля козаків та захистити кримські володіння від їх набігів. 9 травня кримського посланця відпустили.

Послання Кази Гірея, яке було привезено до Сигізмунда III кримським посланцем, і дружба, в якій османський султан запевнив короля Речі Посполитої, не могли стосуватися ні до чого, крім договору 1607 р., згідно з яким Кримське ханство було зобов'язане королю Речі Посполитої військовою допомогою, проти Московської держави.

Незабаром почався рух кримського війська на Московську окраїну. Кримські татари зупинилися за річкою Окою. З Москви до них був

відправлений Г. К. Волконський. Супроводжував Г. К. Волконського стольник і воєвода Д. М. Пожарський. Загін війська, що не перевищував 400 піхотинців, перебував під командуванням князів-воєвод. І. М. Воротинського, Б. М. Ликова та А. В. Ізмайлова.

Частина кримських татар, у кількості 3-4 тис. чоловік, переправившись через річку Оку, вступила в контакт із військами Самозванця, що рухалися від Боровська до Москви. Поява кримських татар змусила Самозванця витримати ніч у бойовій готовності. Однак, ніякої битви між самозванцем і кримськими татарами так і не відбулося.

В. І. Шуйський відправив загін стрільців із найвидатнішими воєводами та дарами до кримських татар з метою – припинити війну. Надії на те, що вдасться зіштовхнути кримських татар з поляками та литовцями, не було. Уся спроба була ризикованою, як показав її результат, але позиція тодішнього московського уряду була такою, що не довелося зупинятися ні перед чим. За допомогою дарунків, московський уряд хотів умилостивити кримських татар. Тим більше, потрібно враховувати те, що посилка, яка була надіслана до Криму у 1607 р., так і не дійшла до місця призначення.

Напади кримських татар дуже сильно ускладнили положення В. І. Шуйського. Зростали настрої безнадійності й безплідності захисту нещасного царя. Подібні настрої зростали навіть серед мешканців Рязанської землі, які до цих пір були вірними прихильниками В. І. Шуйського. П. П. Ляпунов надіслав своєму братові у Москву настанову – відсторонити В. І. Шуйського від влади. 17 липня московський люд, на чолі із З. П. Ляпуновим, виконали це завдання, й попросили В. І. Шуйського відмовитися від престолу, посилаючись на його хиткий авторитет¹.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 72.

Напад кримських татар у 1611 р. співпадає з першою спробою звільнення Москви від інтервентів. Відомо, як швидко дозріла ця спроба. П. П. Ляпунов як би поспішав виправити свою ініціативу у поваленні В. І. Шуйського. У лютому-березні з різних сторін вже почалося переміщення загонів ополчення на Москву, які зосередилися недалеко від столиці у другій половині березня.

Вперше, землі Московської держави об'єдналися для визвольної боротьби. У липні інтервентів остаточно ізолювали в Китай-Городі та у Кремлі. Всі спроби допомогти гарнізону були відбиті.

У 1611 р. кримськими татарами був спустошений Лихвинській повіт, куди прийшли кримський і литовський народи. Завоювали все, навіть всіх овець, тому хутряних шуб, збір яких здійснювався за указом ватажків ополчення, було ніде взяти. Також були спустошені Олексінський, Тарусський, Серпуховський повіти та Рязанська земля. У Серпуховському повіті кримські татари воювали протягом усього літа.¹

У 1620-х рр., персидський шах Аббас, приймаючи московських посланців, висловлював здивування з приводу того, що в Московській державі все ще є люди. Напади кримських татар мали значний вплив на весь хід інтервенції. Дві найбільші військові кампанії кримських татар проти Московської держави у 1609 і 1610 рр., очевидно, були узгоджені з кампаніями військ інтервентів під Смоленськом та Москвою і сприяли успіху цих двох вирішальних операцій.

У інші роки, сам уряд Речі Посполитої не проводив систематичних операцій. Для нього було важливо залишитися у Москві, і щорічні спустошливі навали кримських татар дуже сприяли інтервентам у цьому напрямку. Ніколи після цього Московська держава не піддавалася такому

¹ Акты подмосковных ополчений, No 26, 34, 39, 40.

безперервному грабунку. Вторгнення кримських виснажували сили держави, послаблювали її опір, руйнували порядки, значно скорочували територію, на якій можна було організувати відсіч ворогові і тим самим продовжували боротьбу своєї землі за незалежність.

Глава 2. Відносини Московської держави та Кримського ханства за часів царювання М. Ф. Романова

§2.1. Початок XVII ст. (до кінця Смути)

Перші, після довгої перерви, московські посланці А. Ладиженський та П. Данилов прибули до Криму у квітні 1614 р. Через кримського посланця Аллаш-Богатиря у Москві вже було відомо про готовність Джанібек Гірея відновити з московським урядом мирний договір. Проте посланці, все ж таки чекали певного опору і торгу з приводу умов договору. Насправді все виявилось набагато простіше й легше. Коли московські посланці поскаржилися на напад декількох кримських мурз на Московську державу у 1614 р., їх запевнили в тому, що всі ці напади здійснювалися без згоди кримського хана. Московських посланців запевнили, що всі ці мурзи будуть покарані, і що у майбутньому подібних нападів не буде. Московські посланці були уповноважені, умовляючи кримського хана воювати з королем Речі Посполитої, матеріально заохочувати кримських татар. Однак, нічого цього не було потрібно, оскільки Джанібек Гірей навіть не наголошував на цьому. У момент приїзду московських посланців до Криму, Джанібек Гірей перебував у поході проти Шагін Гірея. 30 травня кримський хан повернувся з походу до Перекопу, і у той же день, одразу прийняв московських посланців і висловив готовність бути з московським царем у мирі та дружбі, і разом з ним воювати проти Сигізмунда III.¹

Для укладання московсько-кримського договору із Москви, на зустріч з кримськими представниками, були відправлені Г. К. Волконський та П. Євдокимов. Зустріч московських та кримських представників відбулася під Лівнами, на річці Швидкій Сосоні. Представник Кримського ханства Ахмет

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 83

Сулащев відчайдушно наполягав на збільшенні розміру грошових виплат, погрожуючи війною.

Князь Г. Ромодановський знайшов спосіб заспокоїти Ахмета Сулешєва. Кримські татари були обдаровані шубами й шапками. Кримці пили за здоров'є московського царя, а після цього – присяглися, від хана та від усього Кримського ханства, бути у дружбі та злагоді з московським царем, війною на Московську державу не йти та боротися проти Речі Посполитої.¹

7 вересня, Г. К. Волконський і П. Євдокимов прийшли до Перекопу, де їх очікував Джанібек Гірей. Ахмет Сулешєв домігся попереднього огляду подарунків. Він знайшов їх “добрими”, але замалими. Головним їх недоліком він вважав відсутність білячих шуб.

Під час відпуску московських посланців - 14 вересня - сам кримський хан висловив незадоволення малим розміром дарунків, що ближні люди через те зляться, не хочуть давати шерть та його від шерті відмовляють.

Г. К. Волконський вже відвідував Крим, за часів Б. Ф. Годунова, коли розміри дарунків були не більше. Після цього, московські посланці мирно прожили в Криму до свого від'їзду, влітку наступного 1615 р. За цей час, Г. К. Волконський кілька разів був прийнятий кримським ханом. Під час цих прийомів, представник Московської держави наполягав на виконанні кримськими татарами договору про війну з Річчю Посполитою.²

У наступні роки, дипломатичні відносини Московської держави та Кримського ханства носили мирний характер. Основною темою для переговорів та суперечок були все ті ж дарунки. Завдання московського уряду полягало в тому, аби дати якомога менше, завдання ж кримських татар, навпаки, полягало в тому, щоб випросити якнайбільше.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 84

² Там же. С. 118

Під час нового розміну посланців, у липні 1615 р., Г. К. Волконський, придивився до представників кримської знаті, дав новим посланцям (І. Спешнєву та Б. Нестерову) ряд настанов, кому і в якому розмірі давати подарунки. Підрахувавши “кримську казну”, представники Московської держави вирішили утримати з неї 1600 рублів і повернути їх до Москви. Ахмед паша на розміні став вимагати платні на свого сина, убитого під час військового походу до Речі Посполитої. Спочатку йому відмовили, але, подумавши і порадившись з Г. К. Волконським, дали подарунки, і на вбитого сина, і на померлого брата Ахмета Сулешєва, аби той не зашкодив посольству.¹

8 жовтня 1615 р. московські посланці наполягали на зустрічі з кримським ханом із незначними подарунками. Мурза Бек-ага відмовився допустити московських посланців до хана без попередньої дачі йому 300 рублів та шуби. Однак, замість цього, московські посланці дали шубу хребтову і пару соболів. Бек-ага розсердився і сказав, що не допустить московських людей до хана. Посланці з Москви поступилися і 14 жовтня були допущені до хана.

У листопаді відправили з Кримського ханства до Москви посланця, з вимогою “запитних” подарунків. Бек-ага відверто пояснив поведінку кримських татар тим, що “у Криму люблять взяти багато”,² однак успіху ці вимоги не мали. Московська держава продовжувала скупитися все більше. Посланці Ф. Челюсткін та П. Данилов привезли з собою поминки в ще більш малому розмірі.

Джанібек Гірей був змушений підтримувати мир із Московською Державою не лише через те, що османський султан втягував Кримське

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 119

² Там же С. 120

ханство у війну проти Речі Посполитої, а й через страх – позбутися влади. Джанібеку Гірею загрожували царевичі – Магмет Гірей та Шагін Гірей.

У 1614 р., кримські татари, на чолі з Богатир Гіреєм здійснили напад на Річ Посполиту. А вже на початку 1615 р., ранньою весною, кримські татари з тим же Богатир Гіреєм та Азамат Гіреєм двічі воювали землі Правобережної України.¹

У серпні-вересні, сам Джанібек Гірей з величезним військом, в якому, крім кримських татар були й османи, жорстоко спустошив землі України. Спустошенням були охоплені Поділля, місцевість до Тернополя та Львова. Московські посланці говорили про великий полон². Татари були в повному захваті від успіху походу. Посланці розпитували багатьох його учасників, від мурз до простих татар – всі одностайно свідчили, що полон був величезним: на кожного кримського воїна припадало по 5-6 полонених, а іноді й по 10 чоловік. Кримський хан брав до себе кожного десятого, і тільки з одного ханського полку йому дісталось 1200 чоловік. Полонених гнали стадами, в кожному по 2-3 тисячі людей.

Всі ці події стали початком розпаду коаліції між Кримським ханством та Річчю Посполитою. Цілком зрозуміло, що уряд Московської держави не створив нової ситуації, а лише скористалася зміною відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою. Османська імперія мала свої власні і дуже вагомні підстави для відновлення війни з Річчю Посполитою. Перед Кримським ханством було поставлено нове завдання – воювати з Річчю Посполитою. Крім того, кримські татари повинні були допомогти османам у війні проти персидського шаха. Все це повинно було, повною мірою, зайняти кримських татар, а багата здобич мала задовольнити їх. З

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.

² Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 86

виходом Кримського ханства із союзу з Річчю Посполитою, випала одна з найважливіших ланок ворожого Московській державі оточення. Якщо після змін у поведінці татар окремі групи, під проводом мурз, захоплювалися нападами ногаїв, приєднувалися іноді до них, то робили вони це самовільно і невеликими силами.

§2.2. 1618 – 1630 рр.

Спустошена і виснажена Московська держава, насамперед, потребувала миру. У відносинах з Кримським ханством, московський уряд не приховував, що він потребує відстрочки для підготовки до нової боротьби з Річчю Посполитою¹. Перемир'я на чотирнадцять з половиною років давало московському уряду бажану відстрочку.

Найважливішою умовою спокійного й повного використання Московським урядом отриманої після Деулінського перемир'я відстрочки було збереження миру з Кримським ханством. Продовження вторгнень кримських татар, в тому масштабі, як вони відбувалися протягом попереднього десятиліття, могли б надзвичайно ускладнити положення московського уряду і направити його зусилля зовсім в інший бік. На щастя для нього, міжнародна ситуація у Причорномор'ї залишалася сприятливою.

Протягом останніх років правління Джанібек Гірея, політика Кримського ханства, цілком і повністю підпорядковувалася уряду Османської імперії. Всі основні сили кримських татар були задіяні у війні з Річчю Посполитою, і ця війна повною мірою задовольняла потребу кримських татар у матеріальному прибутку. Є свідчення, що навіть Великі ногаї брали участь у військових походах на Річ Посполиту. Можливо, це були ті ногайські

¹ Крым. Д. 1622 г., № 3, л. 39-40.

улуси, які з великим запізненням повернулися на Волгу на свої старі кочовища. При такому положенні завдання московської дипломатії, по відношенню до Кримського ханства значно спрощувалися.

Московський уряд, звичайно, розумів, що війна Османської імперії та Речі Посполитої має своє самостійне значення, і він аж ніяк не намагався “підбити” цю війну під свій вплив. Посланці А. Ладиженський та Р. Болдирєв, при побаченні з Джанібек Гіреєм в липні 1617 р наполягали на військовому поході кримського хана проти Речі Посполитої. Але кримський хан виправдовувався тим, що, за наказом султана, йде у Кизилбаши і може здійснити військовий похід лише взимку. У січні 1618 р., московські посланці, наполягали на поході до Речі Посполитої, вказуючи на зручність моменту, так як Сигізмунд III направив всі свої війська проти московського царя та шведського короля. Московські посланці застерігали кримського хана – якщо Річ Посполита переможе Московську державу, то у Криму буде лихо. Калга відмовлявся і посилався на мир султана з королем Речі Посполитої.¹ Однак, після наказу султана, того ж року, кримські татари усією армією рушили у військовий похід на Річ Посполиту.

Черговий приїзд до Криму московських посланців – С. Хрущова та С. Бредіхіна – у 1618 р. не відбувся, тому що вони були захоплені українськими козаками П. К. Сагайдачного в Єльці.² Питання щодо повторного приїзду московських посланців не один раз виникало згодом. Однак, московський уряд, уклавши Деулінське перемир'я з Річчю Посполитою, і враховуючи обставини війни Речі Посполитої з Османською імперією, відчував себе впевнено та твердо відповідав відмовою на всі вимоги кримських татар. Джанібек Гірей дуже непокоївся з приводу

¹ Крым. Д. 1617 г.

² Крым. Д. 1618 г

Деулінського перемир'я і підозрював можливість спільних дій Московської держави та Речі Посполитої проти Кримського ханства.

На вимогу про відновлення виплат 1618 р., у Посольському наказі була готова відповідь. Коли з цією вимогою, до Москви у жовтні 1619 р., прийшли кримські посланці, Г. К. Волконський відповідав, що в першу чергу, варто розібратися зі зникненням попередніх московських посланців, в чому опосередковано були винні самі татари¹.

Варто зазначити, що Михайло Федорович Романов помирився з Сигізмундом III мимоволі, адже султан та кримський хан своєчасно не надали йому допомоги. Треба було визволити з полону Федора Микитовича Романова та багатьох інших знатних людей. Перемир'я було тимчасовим, і М. Ф. Романов аж ніяк не відмовлявся від наміру помститися королю Речі Посполитої. Більше того, у 1619 р., московський уряд ризикнув зовсім не надсилати виплати.

У квітні 1620 р., на розміні під Валуйками Г. К. Волконський прийняв московських посланців – Ладижинського та Болдирева – і передав до Криму нових посланців – П. Воейкова та С. Матчіна. Кримський розмінний бей Ібрагім Паша Сулешев повторив вимогу щодо відновлення виплат за 1618 р. і рішуче наполягав на надсиланні в тому ж році виплат за 1619 р.² Ібрагім паша дуже лютував. Г. К. Волконський повторив виправдання щодо платні 1618 р. Несплату платні за 1619 р. він пояснив тим, що нібито з 1613 р. і без того було одне зайве посольство до Криму.

Г. К. Волконський зумів заспокоїти Ібрагіма пашу, таємно надавши йому додаткову платню та напоївши допьяну. Щоправда, прийом, наданий московським посланцям – П. Воейкову та С. Матчіну – був досить

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 102

² Крым. Д. 1620 г.

холодним. Ібрагім паша зумів-таки випросити в них подачки, залишивши московських посланців на безводному та безкормному місці. Він перевів їх на більш зручний стан лише після отримання шуб і соболів. На Посольському прийомі, ні Джанібек Гірей, ні його ближні люди не вели з представниками Москви ніяких ділових розмов, висловлюючи тим своє невдоволення. У Москві визнали розумним – пом'якшити невдоволення кримських татар, надісланням додаткової легкої платні, на суму 540 рублів, причому толмачеві Девлет Козіну було наказано роздавати цю платню лише тим особам, від яких дійсно можна було очікувати відданості. Якщо ж і цієї платні виявиться недостатньо, то наказано було зв'язатися з Москвою, для узгодження подальших дій. Товмач повинен був дізнатися, чи дійсно кримські татари готують напад на Московську державу.

Події 1620 та 1621 рр. показали, що загрози кримських татар не мали реального значення. Водночас у Москві розуміли, що військові походи кримських татар на Річ Посполиту потребують деякої мотивації. Без урахування додаткової легкої платні, казна, відправлена до Криму з посланцями П. Воейковим та С. Матчіним, укладала в собі рухляді на 1 тис. рублів, при тому, що загальний розмір платні складав 9 145 рублів. Додаток ця була зроблена заради того, щоб кримський хан та калга здійснювали набіги на землі Речі Посполитої.

В такому ж розмірі були надіслані до Криму дари, з посланцями М. Лихарьовим та В. Маховим. Плата за 1622 р. була збільшена ще на кілька сот рублів та досягла 9 763 рублів, заради тої ж мети – здійснення військового походу кримських татар проти Речі Посполитої. Зрозуміло, що зовсім не ці скромні подарунки визначали участь кримських татар у походах на Річ Посполиту в 1620 і 1621 рр.

Положення московського уряду в ці роки було вигідним. Гетьман П. К. Сагайдачний у 1620 р. запрошував московський уряд до спільного нападу на Крим. Ватажку українських козаків були послані подарунки і похвальна грамота, але пропозиція, щодо нападу на Крим була відхилена, оскільки Джанібек Гірей зі своїми мурзами не нападав на території Московської держави.

У вересні 1621 р. до Москви прибув посланець Османської імперії Ф. Кантакузін, аби оголосити про скорий військовий похід султана на Річ Посполиту, й запросити Московську державу до спільних дій проти Сигізмунда III. Османський посланець, перебуваючи на прийомі у Ф. М. Романова, мотивував рішення султана тим, що поляки та литовці, користуючись перською війною, воювали Волоську землю, а запорізькі козаки ведуть війну з Османською імперією на Чорному морі. Османський посланець наголошував на тому, аби ні в якому разі, Московська держава не допомогала Речі Посполитій. Ф. М. Романов запевнив, що допомоги ніякої допомоги Речі Посполитій від Московської держави не буде, що перемир'я з Московської держави з Річчю Посполитою було вимушеним. Проте, М. Ф. Романов не потерпить від Сигізмунда III ніяких порушень умов перемир'я. Якщо ж порушення миру, все ж таки, відбудеться, то Московська держава одразу розпочне війну з Річчю Посполитою.

У Москві ретельно обмірковували становище. Питання обговорювалося на Земському соборі.¹ Джанібек Гірей, пішовши війною на Річ Посполиту, підштовхував до того ж московського царя.

Взагалі, будь-які угоди Московського уряду з представниками Кримського ханства були нестійкими і потребували постійних підтверджень. Саме це стало причиною частих поїздок московських

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 104

посланців до Криму. Жодна держава не вимагала від московського уряду такої пильності та уваги, як Кримське ханство. Кожна зміна кримського хана перевіряла дію мирної угоди, оскільки ці угоди мали персональний характер і не пов'язували волю й поведінку наступників зміненого хана. У проміжок між від'їздом з Криму одного хана й наданням мирної шерті новим ханом, весь Крим вважав себе вільними від дотримання раніше прийнятих зобов'язань, і кримські татари, які і при нормально діючому уряді, насилу підпорядковувалися порядку, отримували повну свободу прояву своєї войовничої ініціативи. Були майже правилом вторгнення кримських татар, яких очолювали окремі мурзи, в межі Московської держави, у період відсутності царя на московському престолі.

Однак, не лише в цьому полягала для московського уряду неприємність зміни уряду в Кримському ханстві. Кожна зміна кримського уряду містила в собі для Москви певну загадку, що вимагала розуміння: чи не означає зміна кримського уряду більш глибокої зміни всієї ситуації? Чи можливий буде мир, та яких зусиль і жертв зажадає його відновлення і підтримання? Яку мету переслідував османський уряд, змінюючи кримського хана? У 20-ті роки московський уряд, який був занурений у внутрішні справи, поставив перед собою мету – відновити, після певної підготовки, боротьбу з Річчю Посполитою. Аби втілити у життя цей намір, Московська держава повинна була зберігати мир на півдні. Московський уряд мав особливо пильно стежити за тим, як буде розгортатися ситуація, при нових кримських правителях, адже для занепокоєння були підстави.

Після Хотинської війни й заключення перемир'я, між Османською імперією та Річчю Посполитою велися переговори щодо укладення мирного договору. Московські посланці повідомляли про ведення цих переговорів, за діяльної участі французької та англійської дипломатії. Імовірність укладення такого договору підкріплювалася тим, що його потребували

обидві сторони, і тільки якісь нові обставини могли затримати встановлення миру між Османською імперією та Річчю Посполитою. Заклучення мирного договору між Османською імперією та Річчю Посполитою, безсумнівно, спричинило б за собою й долучення до цієї угоди Кримського ханства. Це призвело б до дестабілізації миру на південних кордонах Московської держави.

Наприкінці липня Магмет Гірей, зібравши всі військові сили, що залишилися в його розпорядженні, вийшов у військовий похід. Кримський хан був відсутній досить довго. У вересні, або на початку жовтня він повернувся, змусивши Кантеміра, з його улусами перекочувати до кипчатських степів.

Кара Аргінський, що супроводжував кримського хана в цьому військовому поході, повідомив посланцям, що під час військового походу до кримського хана прибули посланці з Речі Посполитої та робили спроби схилити його до союзу проти Московської держави. Посланці Речі посполитої говорили про те, що кримський хан *“шубам не порадовался, а пожалел бы о вотчинах своих”*¹ Казані, Астрахані та Сибіру, якими тепер володіє московський цар. Вони пропонували разом піти війною на Московську державу, оволодіти нею, посадити на московський престол королевича Владислава IV та поділити завойованою територією.

29 листопада, повернувшись з військового походу, Магмет Гірей, прийняв московських посланців – Я. Дашкова та В. Волкова. Плата, що була надіслана з Москви, лише не набагато перевершувала попередню платню. Мехмет Гірей особисто оглядав подарунки, приміряв шуби, й висловлював незадоволення тим, що шуби були короткі і ледь доходили до колін. Проте на прийомі кримський хан був веселий і запис шертувальну хвалив.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 110

Кримський хан збирався принести шерть на Корані. Він без всяких заперечень поцілував Коран в молитву, відмічену рукою В. Волкова. Однак, кримський хан сильно розгнівався, коли московський посланець зажадав клятви на вірність вій ближніх людей, як це зазвичай робилося раніше. Ближні люди, для Мехмет Гірея, не були товаришами, як при Джанібек Гіреї, а були його холопами. Під час цього інциденту, ближні люди стояли навколо. А згодом, всі спроби включення до шерті ближніх людей не мали успіху.

На допомогу проти османів у 1624 р., Шагін Гірей запросив запорожців. Звідси виник у грудні того ж року формальний союзний договір між Кримським ханством та запорожцями. Це був перший договір запорізьких козаків з Кримським ханством, прообраз пізніших трактатів, які відіграли важливу роль в історії запорозького козацтва та України. Згідно з цим договором, Шагін Гірей не тільки брав зобов'язання утримувати кримських татар від нападів на запорізьких козаків, але і обіцяв їм свою допомогу. Українські козаки, зі свого боку, обіцяли військову допомогу Кримському ханству проти Османської імперії. Цей договір був актом самостійної політики українського козацтва. Він давав йому опору в боротьбі з урядом Речі Посполитої. Останньому договір був неприємний тим, що, посилюючи активність українського козацтва на Чорному морі, він ускладнював відносини з Османською імперією, що було вкрай небажано, зважаючи на близький розрив зі Швецією, а також тим, що ускладнював задумане урядом приборкання свавілля запорізьких козаків.

Відомо, що наприкінці 1624 р. за пороги Дніпра були відправлені великі запаси: 1 тис. овець, 300 корів, хліб. Запорізьким козакам було наказано готуватися до військового походу проти Кантеміра, який пішов з Криму у липні-серпні 1624 р. Такий військовий похід дійсно був здійснений. Шагін Гірей зайняв Білгород, але покинув його, дізнавшись про прихід османів.

Він відвів з собою Кантеміра та його брата – мурзу Гуліма Дівєєва з їх улусами до Кримського ханства. Відтоді Кантемір перебував на території Кримського ханства до початку 1627 р. У Криму, Шагін Гірей знову привів до шерті кримських князів та мурз у вірності собі, в передбаченні нової спроби османського уряду повалити Магмет Гірея. Запорізькі козаки, згідно з угодою, вже у березні 1625 р. двома великими флотиліями, у 150 і 120 стругів, вирушили у військовий морський похід – оберігати від османів улуси кримських татар та воювати османські території.

Запорізькі козаки твердо дотримувалися умов договору, до самого кінця правління Магмет Гірея та Шагін Гірея в Криму. Вони рішуче підтримували їх в останній спробі повернутися до Криму на початку 1629 р. Немає потреби доводити серйозність загрози від запорізьких козаків володінням Османської імперії, адже напади запорізьких козаків значно послаблювали сили Османської імперії на Чорному морі. Османський уряд не міг взяти звідти жодної галери. Ці напади не дозволяли Османській імперії укласти мир із Річчю Посполитої. Османська імперія не могла зосередити свою уваги та свої сили для боротьби з Персією. Запорізьке козацтво було тою силою, яка мала міжнародне значення. На початку 1626 р. в османських дипломатичних колах, справило справжню сенсацію викриття зносин султана з запорізькими козаками, з метою спонукати їх до нападів на Османську імперію. Французький посол бачив в цьому викритті важливий козир на користь свого мирного посередництва, між Османською імперією та Річчю Посполитою, та своєї діяльності проти османського султана.

Посланці Скуратов та Посніков повідомили в Москву ще одну цікаву звістку про те, що восени 1625 р. запорізькі козаки зверталися до кримського хана за допомогою проти поляків та литовців, які їх вбивають, беруть у полон та захоплюють їхні містечки. Запорізькі козаки пропонували

організувати військовий похід на Річ Посполиту спільними силами, на що Магмет Гірей погодився¹. Звернення запорізьких козаків до кримського хана за допомогою, впливало з союзного між ними договору. Однак, одного цього замало для пояснення того своєрідного суперечливого положення, в силу якого до військового походу на Річ Посполиту, за ініціативи османського уряду, доєдналися запорозькі козаки, морські походи яких, головним чином, породжували боротьбу між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Необхідно пригадати положення, в якому опинилося українське козацтво після відомої Куруківської угоди 3 листопада 1625 р. Військовий похід гетьмана Конецпольського застав запорізьких козаків неготовими до боротьби, та змусив їх піти на не вигідну для них угоду. Куруківська угода передбачала встановлення козачого реєстру в 6 тис. осіб, внаслідок чого величезна маса козаків потрапляла до розряду “виписників” Обраний реєстровими козаками гетьман затверджувався гетьманом Речі Посполитої та ім'ям короля. Українські козаки повинні були покинути шляхетські та духовні маєтки, відмовитися від самостійних дипломатичних зносин, повинні були припинити військові походи на Чорне море, спалити свої човни...

Куруківська угода, в значній мірі, залишилася лише на папері². Відомо, що Михайло Дорошенко, обраний гетьманом наприкінці 1625 р., докладав усіх зусиль для того, аби виконати умови Куруківської угоди. Він намагався змусити українських козаків припинити військові морські походи, намагався змусити їх битися на боці Речі Посполитої проти кримських татар і тим самим, заслужити поступки з боку уряду Речі Посполитої. Однак, всі ці спроби були марними. Величезна маса нерєєстрових українських козаків

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 116

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 296-306

не визнавала угоди. Уряду Речі Посполитої не вдалося розірвати союз між представниками українського козацтва й Кримського ханства.

Примирення між Османською імперією та Кримським ханством було неможливим, через тісний зв'язок Магмет Гірея та Шагін Гірея з головними ворогами Османської імперії – Персією та українськими козаками. Союзні відносини із запорожцями, які заохочували бойову активність українського козацтва на Чорному морі, перешкоджали встановленню миру між Османською імперією та Річчю Посполитою, поглиблювали стан ворожнечі між державами.

Проте, відпадала небезпека об'єднання військових сил Кримського ханства із військовими силами Речі Посполитої проти Московської держави. Московський уряд встановив, що між кримським ханом та калгою немає згоди по ряду важливих питань, що між ними і кримською знаттю, а в подальшому і більш широкими колами населення, зростала неприязнь, що вони все більше втрачали опору всередині Кримського ханства і трималися завдяки репресіям та сторонній силі. Все це пов'язувало свободу поведінки кримського хана та калги, по відношенню до Московської держави. Вони не могли ризикувати порушенням миру і змушені були дотримуватися його. Навіть неприборканий Шагін Гірей, що носився з войовничими планами, змушений був поступатися необхідності, упокорювати свої пориви та зберігати мир з Московською державою.

Московський уряд не помилився в оцінці загального становища Кримського ханства. Дійсно, протягом усіх років правління Магмет Гірея і Шагін Гірея кримські татари не нападали на Московську державу. Однак, ці мирні відносини не впливали зі скрутного становища кримського хана й калги. У поглядах братів на різні питання Кримської політики не було єдності. Так само, розходилися вони між собою і з питання про ставлення

до Московської держави. В кінцевому рахунку Магмет Гірей зумів проявити авторитет та наполегливість, аби стримати агресивні пориви свого брата. З іншого боку, московському уряду не можна було обмежуватися одним лише пасивним наглядом за розвитком подій і відносин у Кримському ханстві, та користуватися миром на південних кордонах, як їх необхідним наслідком. Московському уряду доводилося весь час зберігати пильність, приймати зі свого боку енергійні заходи, аби усунути, по можливості, приводи до конфліктів. Така політика московського уряду природно виходила з того, що вся вона, в цілому, в той період, була підпорядкована одній основній меті – підготовці до війни з Річчю Посполитою.

Серйозні претензії у кримських татар виникали й з приводу частих і руйнівних нападів донських козаків на Крим. Але, в цьому випадку московський уряд вживав заходів. Він сповіщав про них Магмет Гірея, і намагався переконати його у своїй непричетності до даних нападів. Невідомо, чи був кримський хан переконаний цими доводами. У всякому разі, навіть погроми донських козаків не привели до подальшого ускладнення відносин. Магмет Гірей писав до Москви грамоти з усілякими вимогами і в досить високому тоні, але ніколи не доводив їх до тієї межі, за якою міг би послідувати розрив мирних відносин. Він з самого початку зажадав значного збільшення платні, що повторював у наступні роки не один раз. У цьому він наслідував приклад усіх кримських ханів. Але вічний торг щодо кількості шуб і соболів належав до числа тих суперечливих питань, які самі по собі не були причиною порушення миру.

Показовим, для ставлення Магмет Гірея до московського уряду, було ставлення його до посланців. Навіть у найгостріші моменти, кримський хан особисто не допускав грубощів і, тим більше, не наказував нікому здійснювати над посланцями насильства. Рідко хто з кримських ханів

виявляв подібну стриманість. Навіть слабкий і безособовий Джанібек Гірей не соромився обсіпати московських посланців непристойною лайкою. Тим часом, владний характер Магмет Гірея давав нібито підставу очікувати ще гіршого звернення. Московські посланці відзначили лише один випадок насильницького вимагання додаткових подарунків синові хана, ближній людині Алгази азі та іншим придворним людям наприкінці 1627 р. Однак і в цьому випадку справа не заходила далі погроз і лайки. За звичаями Кримського ханства, подібне звернення вважається таким, що не виходить з норми, і воно не завадило посланцям Тарбєєву та Басову приховати частину платні на досить значну суму.

Зовсім іншим було ставлення до московського уряду Шагін Гірея. Він вперше прийняв московських посланців – Дашкова і Волкова – 24 травня 1624 р., якраз під час підготовки до боротьби із Джанібек Гіреєм. Шагін Гірей почав з того, що рішуче відмовився принести шерть у дотриманні миру з московським царем. Він сказав посланцям, що московський цар перший порушив шерть тим, що за його наказом, донські козаки взяли Старий Крим і людей побили. Шагін Гірей погрожував помиритися із Сигізмундом III, та йти війною на Московську державу.

Шагін Гірей обіцяв принести мирну шерть лише за однієї умови – зведенні козаків з Дону. Калга явно йшов врозріз з Магмет Гіреєм, який вже приніс шерть московському царю. Однак, Шагін Гірей майже одразу зізнався, що шах Аббас велів йому зберігати мир із московським царем, тому воювати з ним він не буде. Після цих не зв'язних заяв, Шагін Гірей відпустив московських посланців, та навіть запропонував їм по склянці з медом. Московські посланці відмовилися від цієї люб'язності, з огляду на те, що справа не була доведена до кінця. Шагін Гірей знайшов надіслані йому подарунки недостатніми. За його наказом, московських посланців почали бити та грабувати.

Від ближніх людей московські посланці дізналися, що кримський хан вимагав від калги припинення насильств. Калга ж відповідав, що він не робить нічого поганого, а лише вимагає з них платні.

У серпні 1624 р. московське посольство на чолі з І. Бегічевим, на шляху до Османської імперії зупинилося, як зазвичай, у Керчі. Шагін Гірей знав про проїзд московських посланців та стежив за ними. Озброєні загони його татар чекали прибуття посольства. Коли човни прибули до Керчі, татари, подолавши відчайдушний опір посольських людей, захопили все посольство в повному складі, з усіма багатствами. Також була захоплена друга група посольських людей, які заїхали до Керчі дещо пізніше. Частина московських людей загинула, решта, разом з османськими посланцями, були доставлені до Караси. Тут, після допиту, спочатку, за три дні до 1 вересня, були страчені османські посланці, потім, через два дні, був убитий Бегічев, посольські люди були розпродані у Карасі, Керчі, Кафі та Козлові. З усього посольства врятуватися вдалося лише татарину Мустафі та толмачу Алмакаю, яких викрав казієвський мурза Салтан Казієв.

Є вказівка, що хан Магмет Гірей таємно дозволив московським посланцям – Дашкову і Волкову – викупити трьох посольських людей, яких ще не встигли вивезти за море.¹ Такий був цей важкий, для московського уряду епізод, який поставив під питання мир з Кримським ханством. Розправа була явно заздалегідь обдумана і підготовлена.

Згодом, московські посланці – Тарбеєв та Басов – говорили Джанібек Гірею, що московський уряд думав про розрив відносин із Кримським ханством.

Наступне московське посольство, яке очолювали Скуратов та Посніков, прибуло до Криму наприкінці 1625 р. Його очікувало, з боку Шагін Гірея

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 125

ще більше неприємностей. З грудня 1625 р. по травень 1626 р., московські посланці були замкнені в містечку Чуфут-Кале. Це було пов'язано з одночасним військовим походом кримського хана до Речі Посполитої. Щойно хан повернувся до Криму, московські посланці були звільнені. Після звільнення з містечка Чуфут, московські посланці піддавалися систематичним насильствам. Увесь посольський обряд був абсолютно порушений. Калга брав з московських посланців платню грабунком, додаткові видачі вимагав силою. На московських посланців сипалися погрози: “виламати зуби, виколоти очі, на кіл посадити”.¹

Шагін Гірей був до крайності роздратований і вимагав, щоб надалі таких впертих посланців не надсиляли. У цей рік справа не дійшла до розриву. 2 липня калга просив у кримського хана дозволу – здійснити військовий похід на Московську державу, однак, і на цей раз кримський хан знову відмовив. У 1627 р. кримський хан та калга були стурбовані, спочатку, втечею з Криму Кантеміра з іншими ногайськими мурзами, а потім підготовкою до нового військового втручання османів у справи Кримського ханства. З цих причин Шагін Гірей залишив у спокою московських посланців.

Більш серйозною підставою для претензій до московського уряду, з боку Магмет Гірея та Шагін Гірея, були дії донських козаків. Активність донського козацтва, починаючи з 20-их років, починає зростати. Все частішими стають військові походи донських козаків на морі, напади на Крим, Казиев улус та Азов.

За роки правління Магмет Гірея варто відзначити наступні військові походи донських козаків: 1) Навесні 1623 р., донські козаки громлять улуси Малих ногаїв, а дещо пізніше підходять до Азову, де біля Темрюну захоплюють і грабують османських купців; 2) Навесні 1624 р., вони

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 126

нападають на місцевості під Балаклією. Незабаром захоплюють і розоряють Старий Крим; 3) Влітку 1625 р., двома великим флотиліями, донські козаки увійшли в море. Один загін, чисельністю до 2 000 чоловік, пограбував Трапезунд. Повернувшись з моря та отримавши підкріплення (всього до 5 000 чоловік), донські козаки почали штурмувати Азов та розрушати дощенту вежу, яка закривала вихід у море. Інший загін здійснює напад на Анатолійське узбережжя в іншому місці; 4) У 1626 р. донські козаки здійснили напади на улуси малих ногаїв; 5) У 1627 р. донські козаки, разом із запорізькими козаками, виходять у море, та грабують османські села й селища поблизу Константинополя, і в тому ж році нападають на Кримський півострів; 6) У 1628 р. невеликий загін донських козаків, разом із запорожцями, діяв на боці Магмет Гірея в Криму під Бахчисараєм; 7) У 1629 р. донські козаки, і самостійно, і разом із запорожцями здійснили декілька масштабних військових операцій в Криму; 8) У 1630 р. донські козаки виходять у море на 28 човнах. Їх чисельність складала близько 1 500 чоловік. Починають вони свої дії приступом до Керчі. Після того, вони громили Кримський півострів у різних місцях.

Далеко не всі дії донських козаків викликали невдоволення Шагін Гірея. Навпаки, напади на Анатолійське узбережжя, на місцевості під Константинополем і погроми османських човнів відповідали його інтересам.

Напади донських козаків на османські та кримські володіння, з часу відновлення миру з Османською імперією та Кримським ханством, очевидно, суперечили прагненню московського уряду зберегти мирні відносини з вищеназваними державами, і тим більш явним ставало це протиріччя, чим ближче підходив момент відновлення війни з Річчю Посполитою за Смоленськ.

Після Деулінського перемир'я, напади донських козаків вступили в явне протиріччя із зовнішньою політикою московського уряду, яка мала на меті підтримання миру з Османською імперією та Кримським ханством. У грамоті, що була послана на Дон з московським дворянином М. В. Білосельським, московський уряд цілком зрозуміло виклав козацькому війську, як він дивиться на свої відносини з Османською імперією та Кримським ханством¹. Проте, кримський хан та султан скаржилися, що донські козаки нападають на їх володіння, та вимагали негайно це припинити, погрожуючи набігами.

Зверненням московського уряду до війська донських козаків скористалися московські посланці на переговорах з Магмет Гіреєм. Але воно не допомогло, оскільки донські козаки продовжували свої військові походи.

25 жовтня 1625 р., донському війську була знову послана грамота, що засуджувала: 1) Їх напади на кримські й османські володіння, які порушували мирні відносини; 2) Відсутність необхідної допомоги московському уряду. Заборона нападів була повторена двічі: у 1627 р. та 1628 р..

У такій же грамоті від 2 липня 1629 р., міститься загроза “вічної опали” за подальше порушення миру з Османською імперією та Кримським ханством. А у грамоті від 6 жовтня того ж року, донських козаків взагалі прозвали злодіями та лиходіями, що підривають авторитет московського царя перед османським султаном та кримським ханом. Московський уряд більше не міг терпіти непокору донських козаків більше і у 1630 р. зважився піти на повний розрив відносин з ними.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 131-132

По відношенню до донського козацтва, московський уряд протягом усього періоду, що передував Смоленській війні, намагався зробити все необхідне, аби козаки не зіпсували мир на півдні. Московський уряд намагався зробити так, аби донські козаки діяли в інтересах Московської держави. Московський уряд намагався змусити донських козаків, відмовитися від самостійних дій, які зовсім не приносили користі Московській державі.

§2.3. 1632-1634 рр. (Смоленська війна)

З другої половини 1620-их рр., коли московський уряд, безпосередньо, починає готуватися до війни з Річчю Посполитою, між ним та урядом Османської імперії поновлюються жваві дипломатичні зносини, предметом яких є обговорення питання про військовий союз проти Речі Посполитої. Московський уряд продовжує уважно стежити за поведінкою Кримського ханства і старанно підтримувати з ним мирні стосунки, проте, московський уряд робить головну ставку на зв'язок з Османською імперією.

Відносини з Османською імперією були найважливішою частиною всіх зовнішньополітичних розрахунків московського уряду, напередодні Смоленської війни. Османська імперія була важлива для московського уряду, як союзник, але ще більше тим, що через неї Московська держава могла впливати на Кримське ханство та утримувати його від нападу. У передбачуваному військовому союзі Османської імперії з Московською державою, Кримському ханству відводилося значне місце. Однак, кримські татари порушили весь план. Здійснивши два великих напади – у 1632 та 1633 рр. – на Московську державу, кримські татари істотно вплинули на результат війни.

Військовий похід на Річ Посполиту Абаза паші восени 1633 р., а також виступ у військовий похід навесні 1634 р. самого султана Мурада IV вже не могли змінити ходу подій.

Напади кримських татар на Московську державу в роки Смоленської війни, зазвичай, приписують впливу на Московську державу уряду Речі Посполитої, як походи османів і кримських татар на Річ Посполиту приписують впливу Московської дипломатії. Також, можна вважати, що напади кримських татар на Московську державу були результатом агресії, з боку Османської імперії.

Після угоди про перемир'я пашів з посланцями Речі Посполитої в липні 1630 р., під Очаків був викликаний хан Джанібек Гірей. За участю пашів кримський хан також уклав з Річчю Посполитою мир на 7 років, за умови щорічної сплати йому платні.

Включення кримських татар у мирну угоду, ні в якому разі, не надавало їм права воювати з Московською державою, та й сам Джанібек Гірей, повідомляючи в Москву про перемир'я, зображував справу так, що він, нібито, пішов на перемир'я проти свого бажання, що османські паші вмовляли його та погрожували. Джанібек Гірей просив московський уряд не турбуватися за дотримання миру.¹

В османського уряду були свої розрахунки щодо військової допомоги кримських татар. Вже навесні 1630 р. Османська імперія наказала Джанібек Гірею великими силами рушити в Малу Азію проти персидського шаха. Джанібек Гірей обіцяв відправити туди 20 тисяч чоловік. Однак, він зміг відправити туди лише невеликі сили, які діяли в Малій Азії з осені 1631 р. до весни 1632 р.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 176

Зрозуміло, що османський уряд, протягом усіх років угоди з Московською державою проти Речі посполитої не міг допускати, а тим паче заохочувати напади кримських татар на територію свого союзника. Османська імперія сама розраховувала на активну допомогу кримських татар у майбутній війні.

Напад кримських татар на Московську державу у 1632 р. стався тоді, коли султан Мурад IV був зайнятий укріпленням своєї влади, очищенням рядів армії від бунтівних елементів і встановленням порядку в управлінні. У відповідь на подання московських посланців про порушення Кримським ханством мирної шерті і про участь кримських татар у нападах азовців та казійців, візир ще раз пообіцяв заборонити їх. Крім наказу Кантемиру про напад на Річ Посполиту, який він здійснив навесні 1633 р., йому ж було наказано здійснити новий військовий похід на Річ Посполиту, в тому ж році, разом з Джанібек Гіреєм. Кримський хан повинен був приєднатися до військового походу Абаза паші. На прийомі 28 червня, візир говорив московським посланцям, що кримський хан отримав вже три накази про заборону нападів на Московську державу та здійсненні військових походів на Річ Посполиту. Такі ж розпорядження були направлені до Кафи й до Азову.

31 Жовтня 1633 р. московські посланці порушили питання перед кайманамом Бейрам Пашею про заміну Джанібек Гірея за його неправди проти московського царя та за непослух султану. Візир відповідав, що неправди кримського хана проти московського царя султану відомі. Візиру було відомо про намір султана змінити Джанібек Гірея, але уряд Османської імперії не може визначитися з вибором кандидата на кримський престол.

Накази султана не втримали кримських татар від нападів. На прийомі 29 грудня 1633 р., візир говорив московським посланцям, що султан знає про

те, що кримський хан не виконав наказу султана щодо військового походу на литовські землі, й послав свого сина на Московську державу. До Криму відправився посланець, який повинен був повернутися за двадцять днів, з категоричним приписом Джанібек Гірею йти взимку на литовську землю зі всією своєю армією. Якщо кримський хан виконає даний наказ, то залишиться на престолі.

У січні 1634 р. Абаза паша, виправдовуючи поблажливе ставлення до поведінки Джанібек Гірея, говорив, що він є представником славетного роду. Абаза паша був впевнений в тому, що Джанібек Гірей помириться з Московським царем, і не помилився. Джанібек Гірей, під загрозою позбавлення влади, поквапився відновити мирні переговори з московським урядом про дотримання миру і дружби. Вже у грудні 1633 р., кримський хан знову шертував перед московськими посланцями, про що і повідомив султана.

У березні 1630 р. на теренах Кримського ханства ширилися нові про підготовку чергового військового походу на Московську державу. Стурбовані цими чутками, московські посланці посилали ближнім людям хана дари, щоб домогтися сприяння при укладанні мирного договору. Дійсно, 2 квітня 1630 р. Джанібек Гірей присягнув на вірність московському царю, але калга і нурадин відмовилися це робити, бо московські посланці не задовольнили їхніх вимог, щодо платні. Московські посланці витратили все, та навіть, змушені були зробити грошову позику у татар та євреїв, аби задовольнити ці вимоги.

У квітні 1631 р., кримські татари бажали приєднатися до нападів малих ногаїв та азовських татар на Московську державу. Окремі військові формування кримських татар були включені до складу нападників. Проте, широка участь кримських татар у військових походах на Московську

державу зустрічала перешкоду в позиції Джанібек Гірея, ще не наважувався піти відкрито проти вказівок османського уряду.

У березні 1631 р., кримський хан перешкодив спробі Веліша мурзи Дівеєва здійснити похід на Московську державу. Більше того, взимку 1631-1632 рр., син кримського хана Мубарек Гірей, з кримськими та ногайськими татарами ходив, за наказом султана, під Лубни і Пірятин, але безрезультатно.

Лише у 1632 р. Джанібек Гірей поступився наполяганням князів, мурз та кримських татар і дозволив великий військовий похід на Московську державу. Обережний кримський хан, який завжди виконував вказівки османського уряду, наважився змінити свою звичну поведінку, так як розраховував на безкарність. В Криму добре знали про кризу влади, що досягла найбільшої гостроти, коли стояло питання про те, бути чи не бути Мураду IV султаном.

Доля військового походу на Московську державу була вирішена вже у лютому 1632 р., до часу повернення Мубарек Гірея з невдалого військового походу на Річ Посполиту. Угоди з Сигізмундом III на той час ще не було. Зносини з ним почалися пізніше. Джанібек Гірей відповів згодою на звернення Сигізмунда III щодо допомоги проти Московської держави тоді, коли військовий похід був уже закінчений. Отже, перший напад кримських татар на Московську державу, був скоєний за їх власної ініціативи.

Московські посланці – П. Соковнін та Т. Голосов – прибули до Криму у зв'язку з винятковими обставинами, у надзвичайний для посольства час. (в січні – лютому 1632 р.) Московський уряд боявся затримати виплати за 1631 р., бо не хотів спровокувати порушення миру. Кримський уряд повів себе щодо московських посланців так, як ніби він вже не вважає себе пов'язаним дружніми та мирними зобов'язаннями.

Незабаром після прибуття, московські посланці були прийняті ханом. Джанібек Гірей не був задоволений надісланою платою, і абсолютно довільно зажадав додаткової плати. Калга Азамат Гірей, призначений на місце померлого 13 листопада 1631 р. Девлет Гірея, вимагаючи додаткової платні, тримав в кайданах Т. Голосова, а П. Соковніна змусив голодувати.

У липні 1632 р., кримський хан особисто відправив у військовий похід на Московську державу свої війська. Московські посланці, за допомогою свідчень “язиків”, дізналися імена всіх мурз, що керували військовим походом. У серпні 1633 р. посланець Мубарек Гірея – Джумаш мурза – під час переговорів у Посольському наказі намагався заперечити участь кримських татар у цьому військовому поході. Він зображував усе так, ніби у військовому поході брали участь лише білгородські татари, казиївці та азовці. Заперечення участі кримського хана та кримських татар у військовому поході 1632 р. спростовується прямим зізнанням Маметша аги й детальними свідченнями про участь кримських мурз у військовому поході.¹

Напад татар на Московську державу у 1633 р., навпаки, був організований, головним чином, силами Кримського ханства. Дівеєви ногаї грали у цьому військовому поході не значну роль, та були відсунуті кримськими татарами на другий план. Цей військовий похід можна був проведений за ініціативою короля Речі Посполитої, в тому сенсі, що до його виконання було заключено угоду між Кримським ханством та Річчю Посполитою. 5 квітня 1633 р. до Криму прибув посланець Речі Посполитої з грамотою, в якій Сигізмунд III переконував Джанібек Гірея напасти на Московську державу.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 196.

У своїй грамоті Сигізмунд III користувався старою, аргументацією про небезпеку для Кримського ханства від посилення Московської держави. Сигізмунд III писав, що між Річчю Посполитою та Кримським ханством, під час правління Джанібек Гірея, не було великої дружби, але не було і великої сварки¹.

Військовий похід кримських татар на Московську державу 1633 р. стався тоді, коли становище в Константинополі істотно змінилося. Мурад IV вже міцно тримав владу у своїх руках та приступив до здійснення свого військового плану проти Речі Посполитої. Приблизно в травні 1633 р., під час перебування в Константинополі московських посланців – А. Прончищева та Т. Бормосова – було відомо про план операцій османських збройних сил проти Речі Посполитої: Восени мав відбутися військовий похід Абаза паши, а навесні, наступного року, похід самого султана. Тоді ж, до Криму був направлений наказ султана про дотримання миру з Московською державою та приготуванні до військового походу на Річ Посполиту.

Організуючи військовий похід на Московську державу у 1633 р., Джанібек Гірей явно ризикував своїм положенням, але він не міг суперечити загальному бажанню кримських татар. Військовий похід був здійснений спішно. Мубарек Гірей поспішав укласти мир з Московською державою та відправив туди свого посланця з пропозицією миру в серпні, ще перебуваючи в поході. Московські посланці прибули до Криму 23 жовтня, а 20 грудня Джанібек Гірей вже приніс перед ними шертъ в мирі і дружбі.

Переговори щодо миру не супроводжувалися ніякими особливими труднощами. Ті численні претензії, про які кримці писали в Москву і про

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 197

які ще більше говорили в Криму з московськими посланцями, і які висувалися ними в якості причин до війни, не були висунуті. Натомість, кримці рішуче відмовилися поступитися здобиччю, захопленою ними під час нападів на Московську державу. Маметма ага відмовив також і у встановленні зниженої викупної суми за полонених.

Велика матеріальна здобич, що була захоплена кримськими татарами у результаті війни з Московською державою, стала причиною тих бід, які чекали на кримських татар пізніше.

§2.4. 1634 – 1636 рр.

У заключний період правління Джанібек Гірея, кримська політика втратила будь-яку стійкість і визначеність. З Московською державою не було ні війни, ні миру. По відношенню до османського уряду не було ні лояльного виконання його вимог, ні відкритого розриву. Всередині не було продовження союзу з Кантеміром та ногайськими мурзами, й не було відритої боротьби. Джанібек Гірей не мав сил керувати зовнішньою та внутрішньою політикою Кримського ханства. До того ж, йому було відомо, що османський уряд вирішив питання щодо його зміни і вже обрав йому наступника.

Наприкінці 1633 р. Джанібек Гірей поспішав відновити мир з московським урядом, проте вимогу османського султана, що стосувалася зимового військового походу на Річ Посполиту, він не виконав. Була одна обставина, яка його стримувала: ще не був закінчений розрахунок з урядом Речі Посполитої, який надіслав до Криму обіцяну плату лише 9 квітня 1634 р.

Нові московські посланці – Б. Дворянинов та А. Непейцин – прибувши в останніх числах червня 1634 р. до Криму, відразу ж випробували на собі

змінений настрій кримських татар. Вони були прийняті ханом 11 липня в Козлові. Кримський хан прийняв від московських посланців плату за два роки, але одразу натякнув на додаткову видачу.

Дивним є те, що вимога додаткової платні стосувалося 1632 та 1633 рр., адже тоді кримські татари здійснювали свої напади на Московську державу. Уже 12 липня у московських посланців вимагали нових виплат. Спочатку московські посланці не звернули на це уваги. Московські посланці вважали, що кримські татари діють самостійно. Наступного дня, московські посланці надіслали скаргу до Османської імперії, яка, власне, і допомогла зрозуміти те, що кримські татари діють не самостійно.

Після скарги московських посланців почалися вимагання і насильства, що тривали протягом місяця. Ускладнюючою обставиною був напад донських козаків на місцевості під Керчю.

При пограбуванні московських посланців, кримські татари дотримувалися певної черги. 15 липня вони силою взяли платню на нурадина, цариць та ближніх людей. Потім забрали чужу платню, й роздали її тим людям, які зовсім не були відзначені в списках.

3 серпня московські посланці вручили платню калзі Магмет Гірею, яка були прийнята, але це не припинило подальші вимагання та насильства.

Головна мета всіх цих мук і знущань полягала в тому, аби викрасти все, що привезли з собою московські посланці і все, що вони берегли на всякі додаткові витрати.

На зміну Джанібек Гірею, прибув до Криму хан Інайет Гірей, при ньому були калга Хусам Гірей і нурадин Сеадет Гірей. Нові правителі Кримського ханства були дітьми Кази Гірея.

Коротке правління Інайєт Гірея було багатим на внутрішні події в Криму. Кримське ханство за час правління Інайєт Гірея офіційно перебувало у мирі з Московською державою, але вимушеному.

Інайєт Гірей прибув до Криму з твердим наміром виконати свої обов'язки васала османського уряду. Він негайно почав готуватися до військового походу в Персію. Дії проти донських козаків були відкладені на другий план.

Наприкінці 1635 р. виявляються перші ознаки наміру кримського хана віддалитися від султана, підтвердженням чого є зміна на початку 1636 р. ближнього людини Алгази аги, та призначення на його місце Маметша аги, який керував кримською політикою за часів правління царя Джанібек Гірея. Лояльна, по відношенню до султана поведінка, змінилася політикою незалежності. На першому ж побаченні з московськими посланцями Г. Зловідовим та Г. Углевим Маметша Ага пред'явив їм вимогу, щоб М. Ф. Романов посилав своїх посланців до Константинополя через Крим, а не через Азов.

Кримський уряд постарався потім забезпечити мир з королем Речі Посполитої, домовився із запорізькими козаками про військову допомогу. Останні взяли на себе охорону течії Дніпра проти Кантеміра.

Під впливом кримських феодалів Інайєт Гірей змушений був стримувати свої войовничі наміри щодо Московської держави. Ще в квітні 1636 р., підштовхуючи кримського хана до незалежності від султана, князі та мурзи вказували йому на необхідність дотримуватися миру з Московською державою та Річчю Посполитою. Проте Інайєт Гірей не відразу засвоїв і зрозумів цю точку зору. З боку кримських мурз потрібні були повторні навіювання. 29 липня 1636 р. кримський хан та калга відпустили у військовий похід на Московську державу свого зятя Араслана мурзу,

ногайських мурз та казиївців. Близні люди втрутилися в це розпорядження та сказали їм, що Кримське ханство ні з ким не має дружніх стосунків, а з Московською державою, взагалі, може бути війна. Після цього, військовий похід було скасовано.

При такому положенні дипломатичні відносини з московським урядом, при Інаїет Гіреї, зводилися до питань про відхід козаків з Дону, припиненні безпосередніх зносин московського уряду з султаном, до суперечок щодо титулування московського царя, та написанні його імені в грамотах «золотом», як і імені кримського хана, і нарешті, до звичайних суперечок щодо збільшення платні.

§2.5. 1637 – 1642 рр.

Московський уряд у питанні про Азов, від моменту захоплення до залишення його донськими козаками, керувався бажанням уникнути конфлікту з Османською імперією. Захоплення Азову не входило в наміри московського уряду. Він відводив донському козацтву певну і досить обмежену роль у боротьбі з кримськими татарами, та засуджував його замаху на Азов і до самого останнього моменту не змінював свого погляду.

У грамоті від 26 лютого 1637 р., що була направлена до козацького донського війська, московський уряд рекомендував козацтву стару програму дій: 1) Слідкувати за поведінкою ногаїв; 2) Протистояти нападам на Московську державу, з боку кримських татар; 3) З азовцями миритися та з честю прийняти і проводити до Москви османського посланця Ф. Кантакузіна.¹ Знаючи позицію московського уряду, донські козаки не вважали за потрібне, попереджати його про свій план щодо Азову. Ні

¹ РИБ, т. 18 (Дон. д., кн. 1). С. 537-545

отаман Іван Каторжний, що перебував у Москві з грудня 1636 р. по лютий 1637 р., ні отаман Тимофій Яковлев, що приїздив до Москви в березні-травні 1637 р., не вели з московським урядом ніяких розмов щодо Азову.¹

У грамоті від 26 листопада 1637 р., після набігу Сафат Гірея, московський уряд звернувся до донського козацького війська. Приводом для звернення стало звинувачення донського козацького війська в тому, що самовільне захоплення Азову спровокувало війну між Московською державою та татарами.² У своїй відписці, донські козаки не намагалися заперечувати своєї провини, а лише запевняли у своїй готовності показати свою силу. Донські козаки повідомили московський уряд про своє звернення до запорізьких козаків, із закликом допомагати Московській державі проти татар.³ У 1638 р., загальна ситуація, пов'язана з Азовом, стала усвідомлюватися.

З донесення московських посланців з Криму – Ізвольського та Зверева – московський уряд знав про приготування османів та кримських татар до військового походу під Азов і про їхній спільний намір – продовжити війну на території Московської держави. Московському уряду було відомо й те, що османський флот збирається у Чорне море.

У грамоті донському козацькому війську від 8 березня 1638 р., московський уряд повторив, що донські козаки винні у нападі Сафат Гірея. Московський уряд наполягав на тому, аби донські козаки не обмежувалися звичайними заходами безпеки проти татар, але й самі нападали на кримські улуси та закликали до цього запорізьких козаків.⁴ Восени 1638 р. стало відомо про повний провал спроби військового походу кримських татар під

¹ РИБ, т. 18 (Дон. д., кн. 1). С. 503-550, 559-568.

² Там же. С. 611-615.

³ Там же. С. 653-658.

⁴ Там же. С. 674-683.

Азов і про відмову кримських татар від нападу на Московську державу. У листопаді в Москві була отримана відповідь з Османської імперії. У грамоті від 21 серпня візир Байрампаша висловлював задоволення з приводу запевнень Московського уряду про його непричетність до захоплення Азову донськими козаками та вбивства Ф. Кантакузіна і повідомляв, що османський уряд самотужки впорається з донськими козаками.

Московський уряд та козаки мали проти себе одних лише кримських татар. При такому положенні, зайняту московським урядом позицію щодо Азову можна вважати цілком обґрунтованою. Посилати до Азову московських ратних людей означало – кидати відкритий виклик Османській імперії, тобто йти на війну з нею, мобілізувати всі сили, йти на рішучий поворот всієї зовнішньої політики, що було б кроком абсолютно невиправданим. Для цілей утримання Азову донськими козаками, проти одних татар, було достатньо тих заходів, які прийняв московський уряд. Ось чому московський уряд, після спроби розмови про Азов у квітні 1638 р. з отаманом М. Татаріновим, ухилився від обговорення питання про військову допомогу та більше не порушував його.¹

Інтересам московського уряду відповідало те, аби донські козаки якнайдовше трималися в Азові. Стратегічні вигоди володіння Азовом у боротьбі з татарами були очевидні і стали у нагоді дуже скоро. Напад Сафат Гірея був єдиною масштабною військовою операцією кримських татар проти Московської держави, протягом 1637-1641 рр. Московська держава потребувала відпочинку після декількох років значних нападів татар. Мир був дуже корисний також у зв'язку з будівництвом нової укріпленої лінії: московський уряд встиг за ці роки просунути роботу далеко вперед. Другим

¹ РИБ, т. XVIII (Дон. д., кн. 1). С. 728, 849, 979 и др.

важливим результатом захоплення Азову було повернення основної маси ногаїв на їхні колишні кочовища за Дон.

У спотвореному й перебільшеному вигляді до Криму доходили чутки про інші урядові заходи з організації московських військових сил. У середині 1639 р., у Криму заговорили про збір воєвод з багатьма військовими людьми для військового походу в невідомому напрямку, але чекали нападу на Крим. Говорили про набір в Москві 40 тисяч солдатів, приводом до чого міг послужити набір у 1638 р., в Москві та Тулі 4 000 солдатів та 4 000 драгунів.¹

Внаслідок того, що султан Мурад IV був зайнятий війною з персидським шахом, Бегадир Гірей повинен був самостійно вирішувати завдання боротьби з Московською державою. Про нового кримського хана було відомо те, що він не був позбавлений поетичного обдарування і створював більш-менш вдалі сонети.²

Прозаїчне завдання військової та політичної боротьби виявилось новому хану не до снаги. Протягом нової сварки з московським урядом, він не виявив ні винахідливості, ні достатнього авторитету. Він не був в силах підняти кримських татар на рішучу боротьбу, а змушений був поступатися тиску, з боку кримських князів та мурз, і не міг подолати загальної нездатності кримських татар до серйозних військових операцій. Військові підприємства кримського хана зазнали невдачі, і вся його політика щодо Московської держави швидко змінилася на дріб'язковий дипломатичний торг про збільшення платні, та на спроби жорстокими насильствами над московськими посланцями, змусити московський уряд піти на поступки.

¹ Крым. д. 1637 г . № 13, л. 143.- АМГ, т. II, С. 98-99.

² Hammer, Geschichte der Chanen der Krim, 1856, S. 122-125.

Бегадир Гірей почав з того, що у вересні 1637 р., направив у набіг на Московську державу нурадина Сафат Гірея. Набіг представлявся найпростішим і найлегшим способом впливати на московський уряд, який, за думкою кримських татарів, був головним винуватцем захоплення Азову. Однак, для нападу кримський хан не зміг мобілізувати великих сил.

28 липня, повідомляючи московським посланцям про набіг, який готували кримські татари, Джантемір Сулешев пояснив, що хан нічого не може зробити, він змушений направити кримських татар на Московську державу, за розпорядженням султана. Втім, кримський хан послав не всі свої війська, аби не повністю порушити мир.¹ Однак, можливо, були більш серйозні підстави до того, аби набіг був здійснений не всіма силами: 1) або кримський хан боявся залишитися без збройних сил взагалі; 2) або не міг змусити кримських татар підкоритися. Напад виявився мало ефективним.

5 лютого 1638 р., московські посланці були прийняті ханом, у присутності османського чауша. Бегадир Гірей заявив гордо, що платні він не вимагає і про неї мови не буде. Він вимагав, аби Азов та все захоплене в ньому було повернуто, і щоб були знищені всі новозбудовані міста, перелік яких хан надав.

Кримський хан дорікав московському царю за те, що він постачає до Азову припаси, а коли кримський уряд вимагає заспокоїти донських козаків, М. Ф. Романов відповідає, що не може цього зробити через значну відстань.

Бегадир Гірей наполягав на тому, що незабаром сам захопить Азов, донських козаків зжене з Дону, а містечка їхні розорить. В той же час, кримські татари з ногаями будуть нападати на території Московської держави. Московські посланці відповідали, що їх цар хоче бути в мирі з

¹ Крым. д. 1636 г. № 11, л. 283, 286, 295.

кримським ханом, але погроз його не боїться.¹ Самовпевнений тон промов Бегадир Гірея був удаваним та не мав під собою серйозного ґрунту і пояснювався присутністю турецького чауша. Дійсний настрій кримського хана був зовсім іншим і перш за все тому, що план військових дій і вся політика, намічені ним, по відношенню до Московської держави, зустріли опір з боку більшості кримських князів і мурз, які в даних обставинах не хотіли йти на розрив відносин з Московською державою.

Представники кримської знаті, на цей раз не виступали так відкрито і різко проти вказівок османського уряду, як це сталося при Інайет Гіреї. Відмовляти султану в покорі в той час було ризиковано. Біля Керченської протоки знаходився досить значний османський флот. Османський чауш прямо погрожував Бегадир Гірею і вимагав сприяння.

Варто зазначити, що політика, яка була вироблена більшістю представників кримської знаті, була небезпечною для Бегадир Гірея, так як означала непокору Османській імперії. Серед його радників знайшлися особи, які вказали йому на цю небезпеку.

П. Урусов з повною відвертістю визнав безнадійність спроби взяти Азов силою і висловився за тактику нападів кримських татар на Московську державу, як засіб, здати місто². Кримський хан на це відповів, що він слухає лише султана і не може прийняти подібних порад.

Ніяких масштабних нападів на Московську державу, протягом 1638-1640 рр. не було. П. Урусов висловлював те, що найбільше відповідало звичному способу дій ногайських татар, але представники кримської знаті провели свій план.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 267

² Там же. С. 269

Впродовж 1638 р., можна відзначити появу у Московській державі, лише невеликих татарських загонів, притому на самій її околиці. Ці загони збирали відомості про те, чи не допомагає московський уряд Азову. У квітні, татари кілька разів приходили під Валуйки, з боку Ізюмського і Кальміуського шляхів, хапали пахарів, й одиночних служивих людей та відганяли стада. У тому ж місяці татари приходили у різні села, де захопили 20 чоловік полону і деяку кількість коней.

17 травня астраханські служиві люди захопили і майже повністю знищили загін татар, що складався з 67 чоловік. Врятувалося лише троє людей, у яких було відібрано 26 полонених. Захоплені у полон “язики” повідомили, що татари ходили під Вороніж.¹

У 1640 р. увага кримських татар було відвернута військовим походом, за наказом султана, на Річ Посполиту. На території Московської держави, цього року, кримські татари з'явилися двічі. У 20-их числах травня по Муравському шляху було помічено рух на Московську державу 3 000 татар. Московські посланці чули в Криму, що кримські татари ходили на Московську державу для того, аби дізнатися про кількість ратних людей в українських містах, про нові міста, про число козаків, які прийшли на життя в межі Московської держави.

Зазнавши невдачі у своїх спробах, впливати на московський уряд військовими заходами, Бегадир Гірей змушений був задовольнятися засобами дипломатичного тиску. Метою всіх дипломатичних зносин Кримського ханства з Московською державою було збільшення платні. Весь лютий і березень 1638 р., коли кримський хан ще не відмовився від наміру виконати наказ султана про військовий похід на Азов, був наповнений суперечками про розмір платні. Московські посланці –

¹ Белгород. ст: № 98, л. 1, 8, 46, 61-62, 172, 209, 213. Моснов. ст. № 128, л. 1, 9, 12 и др.

Ізвольський і Зверев – пішли на деякі поступки. Вони взяли на себе зобов'язання, що московський уряд накаже донським козакам залишити Азов, але заздалегідь попередили, що не впевнені у тому, що козаки виконають наказ. У такій формі, поступка для кримських татар не мала значення. Окрім того, московські посланці погодилися на надбавку до колишніх виплат, але кримським татарам і цього було мало. За виробленою оцінкою, вартість платні, яка сплачувалася досі, визначалася на кримські золоті в 25 тисяч, що становило 20 тисяч рублів.

Кримський хан Бегадир Гірей продемонстрував характер, при обговоренні умов шертної грамоти. У цьому питанні ближні люди не могли вмішатися, з такою ж наполегливістю, як при прийнятті платні, хоча, за їхніми словами, вони і тут стримували хана. Суперечка йшла про написання шертної грамоти з повелінням і про титулування московського царя самодержцем. Кримські татари у XVI ст. ніколи не титулували московських царів самодержцями. Це питання стало предметом постійних дипломатичних суперечок, лише з часу правління М. Ф. Романова. Московський уряд та його посланці проявляли багато наполегливості, а кримські татари, відкидаючи їх вимоги, проявляли завзятість і навіть гарячність. Ще у 1638 р., при складанні шертного запису, ближні люди кримського хана відмовлялися внести до запису титулування “самодержець”.

Отже, загальний характер та зміст дипломатичних відносин Московської держави з Кримським ханством, у роки заняття Азову донськими козаками залишаються колишніми. З боку кримських татар продовжувалися все ті ж вимагання. З боку московського уряду – все те ж завзяте старання ввести кримські претензії у відповідну норму та надати їм, в якійсь мірі коректну і нешкідливу форму.

Ніколи раніше прийоми вимагання не досягали такої гостроти. Торгівля через збільшення платні і всіляких подачок не приймала з боку кримців таких грубих форм. Ніколи ще вимагання і насильства над московськими посланцями в Криму не викликали публічного обговорення в Москві на спеціально для цього скликаному Земському соборі. Не можна не помітити деякої зміни в самому тоні та прийомах під час дипломатичних переговорів московського уряду з кримськими татарами.

Немає сумніву, що заняття Азову донськими козаками та значне посилення його оборони, створювали для московського уряду нову точку опори при веденні дипломатичних переговорів з татарами. Московський уряд не лише домігся відмови кримських татар від всіх їх перебільшених запитів, але й змусив представників кримської знаті визнати необґрунтованість вимог і насильств над московськими посланцями, з боку кримського царя.

Відмічені зміни у прийомах та тоні дипломатичних відносин Московського уряду з Кримом, у роки захоплення Азову донськими козаками не були випадковістю, яка безслідно зникла з подальшої практики. Кількома роками пізніше ці зміни стануть ще більш помітними. Пояснення цих змін полягає в тому, що для Московської держави нарешті закінчився слабкий період, який знаходив своє відображення у відносинах з Кримським ханством.

§2.6. 1642 – 1645 рр.

Набіги кримських татар на Московську державу в 1642-1643 рр. являють собою один з найяскравіших прикладів татарського свавілля, з яким не міг впоратися кримський уряд. Набіги ці виявили слабкість кримського уряду та внутрішні протиріччя, що розділяли правлячі кола Кримського ханства.

Перше приголомшуюче враження від захоплення Азову донськими козаками стихло лише з плином часу, коли кримські татари переконалися, що можна уникнути прямого наступу на Крим. Звільнення Азову, як повідомляли у 1643 р. московські посланці Б. Приклонський та Г. Лавров – кримські татари розцінили, як знак слабкості московського уряду.

Напади кримських татар на Московську державу протягом 1640-их рр. розвивалися на тлі сильної та затяжної господарської кризи. Посуха, недород, подорожчання хліба та інших продуктів харчування, недолік корму для худоби почалися ще у 1641 р. і тривали протягом шести і більше років.

На початку грудня 1642 р., по приїзді до Криму, московські посланці записали в своєму списку про великий недорід в Криму та посуху. На початку січня 1643 р. ті ж самі московські посланці отримали відомості про вимирання від голоду османського гарнізону в Азові. У серпні того ж року Маметша ага говорив московським посланцям, що кримські татари з голоду продають своїх дружин і дітей.¹

Московські посланці – Г. Неронов та М. Головін – які прибули до Криму в грудні 1643 р., говорять про голод в Криму, що триває вже третій рік. Посланці не могли добути ячменю на корм для кретчитів та яструбів, яких вони везли в подарунок хану, і птиці загинули. Ціни на соломі, сіно, ячмінь, жито та пшеницю були на тій же висоті, як і наприкінці 1642 р. Самі ж кримські татари харчувалися м'ясом. Посольські люди, порушуючи пост, змушені були також їсти м'ясо.² Такі ж відомості були і від наступних років.

Зв'язок важкого господарського стану в Криму з війною, був безпосереднім. У серпні 1643 р., коли московські посланці завели мову про

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 313

² Крым. д. 1643 г. № 15, л. 66-68,

повернення захопленого кримськими татарами полону і про утримання кримських татар від подальших набігів, близький до хана чоловік Маметша ага посилався на те, що ці набіги були життєво необхідними багатьом татарам. Таку ж саму відповідь у вересні того ж року отримав Владислав IV¹.

Протягом 1643 р. ще яскравіше виступають протиріччя між мирною угодою Кримського ханства з Московською державою, підтвердженою знову наприкінці 1642 р, і нападами кримських татар. Чисельність кримських татар, що брали участь у набігах, досягала багатьох тисяч. Напади відбувалися у різних напрямках і охоплювали майже всю прикордонну смугу та проникали вглиб держави. Ініціатива набігів виходила від самих татар. В організації набігів були замішані представники найвищих урядових кіл Кримського ханства.

У липні кримські татари, за наказом султана здійснили військовий похід в межі Лубенського, Гадяцького та Миргородського повітів. У військовому поході брали участь до 6-7 тис. татар. 28 липня татари були розбиті Є. Вишневецьким на Кобяковому полі. Після поразки, татари стали розбігатися різними дорогами, невеликими загонами в кілька десятків і сотень людей.

Доволі цікавим є той факт, що набіги ці були здійснені не тільки без наказу Магмет Гірея, але й всупереч його волі. Магмет Гірей, звичайно, знав про мирний договір султана з московським царем і розумів необхідність підтримки миру, про що він отримав наполегливу вказівку від султана. Кримський хан досить енергійно протидіяв набігам, а після того, як найбільші кримські ватажки повернулися з військового походу, він намагався покарати їх за це.

¹ Крым. кн. № 25, л. 421, 434.

9 червня до московських посланців прийшов пристав Абразак і розповів наступне: Хану Магмет Гірею стало відомо, що Караш мурза повертається з війни. Кримський хан наказав переписати імена всіх ратних людей, що ходили з ним на війну, а весь захоплений у Московській державі полон відібрати на своє ім'я. По містах і селах, він наказав оголосити указ щодо заборони – ходити війною на Московську державу.

Широка зацікавленість в набігу та його результаті виразилася в одностайному заступництві всього Криму за Караш мурзу. 16 червня до Бахчисараю з'їхалися представники кримської знаті та духовні особи. Вони просили Магмет Гірею, щоб він помилував Караш мурзу. Кримський хан їм у тому відмовив.

Кримський хан вимагав від Караш мурзи прямого зізнання в тому, за чийм наказом пішов він війною на Московську державу, і тоді він його звільнить¹.

Заступництво за Караш мурзу можна пояснити лише зацікавленістю представників кримської знаті та духовенства в успішних набігах на Московську державу.

Поведінка Магмет Гірею розходилася з бажанням представників кримської знаті. Кримські татари були явно незадоволені своїм ханом. У вересні 1643 р., московські посланці – Приклонський та Лавров – записали цікаве повідомлення про розмову, яка відбулася між кримським ханом та його приближеними людьми, з питання про війну з Московською державою. Кримська знать підштовхувала хана до війни, приводячи різноманітні доводи, придумуючи виправдання нападам на Московську державу.

Проте, кримський хан не наважився на самовільний військовий похід на Московську державу. Кримські татари намагалися зробити так, аби хан не

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 324

загадував занадто на майбутнє. Подаючи Магмет Гірею свої поради, аги і мурзи добре розуміли, що самі вони нічим не ризикують, що проковтнутий ними виноград залишиться за ними, але кримському хану, очевидно, не хотілося ризикувати своїм престолом.

У перших числах лютого, московські посланці – Неронов та Головін – дізналися від євреїв та вірменів про те, що Магмет Гірей запросив у султана дозвіл – напасти на Московську державу, і що нібито султан дозволив здійснити напад на Річ Посполиту.¹

Кримський хан перебував під сильним тиском, але не наважувався відпустити своїх людей у набіг, бо не знав, як поставиться до цього османський уряд. Кримські “язики”, захоплені московськими ратними людьми в 1644 р, показали, що Гірей обґрунтував своє прохання до султана, тим, що в Криму *“меженина, хлеб не родился четыре года, и от того де они – татары – голодни”*. Султан дозволив кримському хану йти туди, куди він хоче, але прямої вказівки щодо набігу на Московську державу не було.² Захоплені у полон кримські татари повторили доводи, які князі і мурзи приводили царю Магмет Гірею, схилиючи його до набігів на Московську державу.

Основні сили кримських татар, які вчинили напад по Муравському шляху, обчислювалися в 30-40 тис. осіб. Більшість “язиків” називали цифрою в 40 тис. Сулемша Сулешев повідомив московським посланцям – Неронову та Головіну – що кримських татар, ногаїв та гірських черкас вирушило у військовий похід 40 тис.

Напад кримських татар у 1644 р. може служити одним з найбільш наочних прикладів вміло організованого нападу та пасивності оборони.

¹ Крым. д. 1643 г., № 15, ;1. 236-238, 247-248.

² Турец. д. 1644 г., № 1, ч. 1, л. 262-267

Кримським татарам вдалося обдурити обидва уряди – московський та польсько-литовський. Здійснивши напад на територію Речі Посполитої в червні того ж року, кримські татари дали надію, що напад більше не повториться. Керівникам московської оборони здавалося, що кримські татари прямують в межі Речі Посполитої, і що війна мине Московську територію. Проте, удар вразив одночасно суміжні території обох держав і застав і ту й іншу сторону невідготовленою.

Поляки та литовці почали зосереджувати свої війська вже наприкінці кримськотатарського військового походу і не встигли наздогнати їх. Московські полки були розташовані, як зазвичай, в Тулі – Одосві – Веневі – Мценську і в Переяславі-Рязанському.¹ Однак, кримські татари здійснили напад там, де не було скільки-небудь значних збройних сил, а перегрупування їх вимагало набагато більшого часу, ніж тривав напад. Кримські татари почали війну в межах Рильського і Путивльського повітів 26-27 серпня, а 3-4 вересня вже почали відступ.

Потрібно зазначити, що шлях для відступу був обраний дуже вміло. Йти зі здобиччю та обозами тим же шляхом, яким кримські татари увійшли в межі Московської держави, було ризиковано, так як можна було зіштовхнутися з військами Речі Посполитої, які могли б перегородити вихід. Тому кримські татари, легко подолавши застави на р. Свапі, повернули на схід і Пахнуцькою дорогою безперешкодно вийшли на Муравський шлях. Спроба переслідування кримських татар білгородцями та іншими ратними людьми, при відступі кримських татар по Муравському шляху, була явно безнадійною, зважаючи на десятикратну, а можливо й більшу перевагу сил кримських татар.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 341

Весь військовий похід кримських татар зайняв час від 18 серпня до 15 вересня. Шлях, який подолали кримські татари, від місця їх вступу до меж московської держави та до виходу з них, утворює величезну петлю протяжністю не менше, ніж 1 тис. кілометрів, не рахуючи всіляких ухилень від цього шляху протягом військових дій.

Немає певних вказівок на те, що напади кримських татар на крайній східний фланг південної оборонної межі, в області понизових міст, були навмисними і пов'язаними з планом нанесення головного удару. У всякому разі, оборона і зосередження військових сил, в цих віддалених один від одного районах, для відбиття нападу кримських татар, при властивій їм швидкості дій, були справою важкою. Напад кримських татар увінчався повним успіхом. Здобич була дуже значною і далеко перевищувала 10 тисяч полонених, захоплених у межах Московської держави та Речі Посполитій. Удар був важким. Під враженням нападу кримських татар у 1644 р. обидва уряди – московський та польсько-литовський, виявили більше готовності та бажання – домовитися про союз проти Кримського ханства.

Наприкінці 1644 р., між Кримським ханством та Московською державою була укладена мирна угода, яка включала в себе – принесення ханом Іслам Гіреєм мирної шерті перед московськими посланцями – Нероновим та Головіним. При цьому, московські посланці домоглися внесення в шертну грамоту запису про найменування московського царя М. Ф. Романова самодержцем, чого марно домагалися всі попередні посланці.

У квітні 1645 р. до Криму, з дарами, прибули нові московські посланці – Т. Караулов та Г. Акішев, разом з османським посланцем Араслан агою, що повертався через Крим до Османської імперії. Араслан ага говорив московським посланцям, що він нібито виконав свою обіцянку, вимагаючи від Іслам Гірея дотримання миру з Московською державою. У перші місяці

перебування в Криму, московським посланцям здавалося, що ніщо не погрожує мирним відносинам. Московські посланці отримали запевнення в тому, що Іслам Гірей не допустить нападу кримських татар на Московську державу, тому що він хоче дотримуватися мирної угоди, а також тому, що османський посланець повідомив Іслам Гірею, що цар М. Ф. Романов відмовив Владиславу IV на його пропозицію – щодо об'єданого військового походу на Кримське ханство. Одночасно з цим, московські посланці дізналися про загострення відносин між Кримським ханством та Річчю Посполитою.

У травні до московських посланців дійшли чутки про рух польсько-литовських військ до Перекопу. У Криму це пояснювали тим, що за розрахунками Владислава IV султан, зайнятий війною на Середземному морі, не зможе надати допомоги Кримському ханству. У червні до Криму повернувся, з Речі Посполитої, кримський посол Бака Чілібей, з відмовою Владислава IV платити кримському хану, тому що він, Іслам Гірей, відпущеник короля. (Іслам Гірей перебував у полоні в Речі Посполитій у 1629-1630 рр.) Сигізмунд III звільнив Іслам Гірея з полону із зобов'язанням зберігати мир. У Криму говорили, навіть, про збори хана у військовий похід на Річ Посполиту.

Московські дари були прийняті без всяких перешкод. Коли наближені до хана люди, вимагаючи додаткові виплати, посадили в колоди московського посланця та людей, що його супроводжували, Іслам Гірей наказав звільнити їх.¹ Таким чином, ніби ніщо не віщувало порушення миру між Кримським ханством та Московською державою. Однак, наприкінці 1645 р., кримські татари здійснили один з наймасштабніших військових походів на Московську державу.

¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. С. 342

Висновок

Протягом першої половини XVII ст., кримські татари жодного разу не ставили собі за мету територіального захоплення. Вони майже не руйнували міста, проте знищували села. Кримські татари не цуралися захоплювати рухоме майно та всякого роду домашні скарби, але тільки в тому випадку, якщо не було можливості взяти що-небудь цінніше. Коли на початку 1640-их років, кримські татари змовилися про здійснення спільних набігів на Московську державу з групами запорізьких козаків, вони поступалися останнім захопленням майном, але залишали собі полон. Більше цікавили кримських татар кінські табуни та тваринні стада. Вказівками на відгін коней та тваринних стад буквально рясніють повідомлення про татарські набіги. В цілому цей матеріальний збиток був дуже значний, але він не піддався обліку.

Головною метою набігів кримських татар було захоплення полону. Кримські татари не прагнули до знищення живої сили і мало вбивали людей. Найбільша відома за всю половину XVII століття цифра вбитих кримськими татарами людей відноситься до 1632 р. На загальну цифру втрат, заподіяну кримськими татарами в цьому році, більше 2 660 чоловік, доводиться вбитими – 320, в тому числі, більше 300 були ратні люди, які загинули в бою з кримськими татарами в битві під Савинською дібровою. Це був рідкісний випадок, коли кримські татари зважилися на прямий бій, в якому самі вони втратили понад 1 000 осіб. У 1637 р. на загальну цифру втрат близько 2 280 осіб припадає вбитими всього лише 37 осіб. У 1645 р.,

на 5 750 – вбитих було тільки 20. Кримські татари не хотіли кровопролиття і уникали бойових зіткнень. Дуже рідко вони знищували бранців, тільки в разі неможливості їх вивезення з собою.

Від першої половини XVII ст. є ряд офіційних даних про кількість полону. Облік втрат від набігів кримських татар, як про це можна зробити висновок з матеріалів розряду, проводився повітовими воєводами за вказівкою московського уряду. Розряд наполегливо вимагав таких відомостей та дорікав воєводам за нехтування цим обов'язком.

Значні за силою набіги були здійснені протягом 1632-1637 рр. Є досить точні дані щодо полону за 1632 р. – 2 660 чоловік, за 1633 р. -5 700 чоловік, за 1637 р. – 2 280 чоловік, всього – 10 640 чоловік.

Набіги 1634-1636 рр. за своєю силою, кількістю татар, які брали участь в них, по території, охопленої ними, трохи поступалися 1632, 1633 та 1637 рокам. Тому можна допустити, що втрати за всі шість років сягали 18 тисяч осіб. Потім великі набіги відбувалися у 1643-1645 рр. Полон, захоплений у 1644 р., визначався в третину татарського війська, яке досягало 30 тисяч осіб. Це була найбільша шкода, заподіяна кримськими татарами в період 1620-1640-х років XVII ст.

Набіги 1644 р. були здійснені не меншими силами, ніж у 1645 р. За 1645 р. полону було захоплено 6 200 чоловік. Таким чином, всього за 1641-1645 рр. кримські татари могли взяти до полону приблизно до 25 тисяч чоловік.

Ми маємо ціле десятиліття безперервних та сильних татарських набігів протягом 1607-1617 рр. У ці роки, крім великих вторгнень кримських татар у 1609-1610 рр., не менш сильними були напади татар різних улусів, великих та малих ногаїв. У 1608, 1613-1616 рр., умови для успіху набігів були сприятливими, бо оборонна система до 1613 р не функціонувала, а

після 1613 р., лише повільно почала відновлюватися, але все ще була дуже слабкою.

Вкрай рідко, кримські татари використовували полонених у якості робочої сили, а найбільше збували їх на ринках за морем. Ціни на полонених, як відомо з записок сучасників, а також з посольських справ, були дуже різноманітні, в залежності від якості полону, стану ринку, попиту та пропозиції.

На основі вищезазначеної інформації можна стверджувати, що відносини між Московською державою та Кримським ханством, протягом першої половини XVII ст., майже ніколи не мали самостійного характеру. Відносини Московської держави та Кримського ханства багато в чому залежали від позицій на міжнародній арені Османської імперії та Речі Посполитої.

Варто також наголосити, що окрім міжнародних позицій Османської імперії та Речі Посполитої, на московсько-кримські відносини впливала, власне, внутрішня обстановка в Московській державі. У боротьбі з представниками боярської думи, Б. В. Годунов дуже вміло використав фактор “кримської загрози” та зайняв місце на московському престолі. У контексті протистояння Б. Ф. Годунова з представниками боярської думи, необхідно сказати про те, що більшість тодішніх бояр не відстоювала інтереси Московської держави, а навпаки, намагалася зробити все, аби Московська держава послабшала. Для цього, власне, представники боярської думи й виходили на контакт із Кримським ханством.

Кримських татар, у своїх інтересах, використовувала також і Річ Посполита. Подібне використання можна назвати “темним”, оскільки король Речі посполитої - Сигізмунд III - на офіційному рівні, цурався контактів із представниками мусульманської віри. Так само, як і для

більшості представників боярської думи, які діяли проти інтересів Московської держави, для Сигізмунда III кримські татари були лише “інструментом” у боротьбі проти Московської держави.

Багато в чому, відносини між Московською державою та Кримського ханства, залежали від позицій козацтва (Донського та Запорізького) та від позицій представників кримської знаті, які дуже часто розходилися з позиціями кримських ханів.

Між козаками та представниками кримської знаті є дещо спільне. Ані козаки, ані представники кримської знаті не цікавилися державними інтересами. Їх, в першу чергу, цікавило власне матеріальне становище. У дослідженні чітко вдалося відзначити ті моменти, в яких простежується дане твердження. Так, значна кількість набігів кримських татар на Московську державу була здійснена не за наказом ханів, а за наказом представників кримської знаті, задля досягнення простої мети - збагачення.

Така ж сама тенденція простежується й у нападах козаків на території Кримського ханства. Проте, значна кількість їхніх нападів носила тактичний та стратегічний характер (морські походи запорізьких козаків та захоплення Азову донськими козаками).

Останньою найважливішою представницею, від якого залежав перебіг відносин Московської держави з Кримським ханством, була Османська імперія. Потрібно визнати той факт, що вплив Османської імперії на політику Кримського ханства був доволі значний. Османська імперія, хоч і не за власним бажанням, протягом значного часу, все ж таки стримувала “амбіції” Кримського ханства по відношенню до Московської держави.

Список джерел та літератури

1. Вельяминов-Зернов В. В. Материалы для истории Крымского ханства. СПб. 1864. 943 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. М. 1953. Т. 1. 546 с.
3. Кузьмина Л. Ф. Разрядная книга 1475-1605 гг. М. Институт истории СССР. 1994. Т. 4. Ч. 1. 138 с.
4. Кузьмина Л. Ф. Разрядная книга 1475-1605 гг. М. Институт истории СССР. 2003. Т. 4. Ч. 2. 144 с.
5. Лашков Ф. Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVII вв. Типографическая газета "Крым". Симферополь. 1891. 224 с.
6. Лисейцев Д. В. Русско-крымские дипломатические контакты в начале XVII ст. // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой степи. М.: Восточная литература, 2006. С. 238-282.
7. Малиновский А. Реестр шерстных грамот крымских ханов, записях послов их и другие постановления с крымскими татарами бывшими. и // ИТУАК. 1890. Т. 10. № 9. С. 10-31.
8. Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 г., за короткое время правления нескольких государей. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>.
9. Остапчук В. Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Катіба Челебі // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів-К. 1996. С. 341-426.
10. Сказания Авраамия Палицына. URL: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=10874>.

11. Халим Гирей Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918
12. Андреев А. Р. История Крыма. М.: Большой волк. 2002. 97 с.
13. Буссов К. Московская хроника 1584-1613 гг. М.: Издательство Академии Наук СССР. 1961. 400 с.
14. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. М.: Мысль. 1992. 446 с.
15. Гайворонский О. Повелители двух материков. К.-Бахчисарай-Оронта. Майстерна книга. 2007. Т. 2. 368 с.
16. Галенко О. Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. К., 2001. С. 208-264.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. К.-Львів, 1922. Т. 8. Ч. 1. 336 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. Т. 7. 628 с.
19. Дюличев В. П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь. Бизнес-информ. 2002. 314 с.
20. Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская Империя (начало XV – первая половина XVI вв.). М., 2004. 216 с.
21. Зеленский Ю. В. Взаимоотношения Московского государства и Крымского ханства: от сотрудничества к вражде // Средневековые тюрко-татарские государства. Казань, 2012. Вып. 4. С. 198-200.
22. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. К., 1998. 205 с.

23. Козляков В. Н. Борис Годунов: Трагедия о добром царе. М. Молодая Гвардия. 2011. 311 с.
24. Козляков В. Н. Герои Смуты. М. Молодая гвардия. 2012. 352 с.
25. Козляков В. Н. Лжедмитрий I. М. Молодая гвардия. 2009. 256 с.
26. Козляков В. Н. Марина Мнишек. М. Молодая гвардия. 2022. 342 с.
27. Козляков В. Н. Михаил Федорович. М. Молодая Гвардия. 2010. 384 с.
28. Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства (1604-1613). 1868. В 3 т. Т. 1-3. СПб.: Издание Д.Е. Кожанчикова. 1868. 396 с., 373 с., 344 с.
29. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство: навчальний посібник. К.: Твім інтер, 2000. 335 с.
30. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. Москва-Ленинград. Издательство АН СССР. 1948. 452 с.
31. Панашенко В. В. Кримське ханство у XV-XVIII ст. // УІЖ. 1989. № 1. С. 54-64.
32. Преображенский А. А. Первые Романовы на российском престоле. М. Русское слово. 2000. 455 с.
33. Савелов Л. М. Посольство С. И. Тарбеева в Крым 1626-1628 гг. // ИТУАК. 1906. № 39. С. 1-105.
34. Скрынников Р. Г. Василий Шуйский. М. Наука. 2002. 396 с.
35. Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII в. Новосибирск. Наука. 1990. 235 с.
36. Смирнов Н. А. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. М., 2005. Т. 1. 541 с.
37. Смирнов Н. А. Россия и Турция в XIV-XVII вв. В 2-х т. 1946. 158 с., 172 с.

38. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 6 кн. [29 т.]. СПб.: Товарищество «Общественная польза». Кн. 2. Т. 9. С. 1043-1404.
39. Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского, Новочеркасск. 1903. 473 с.
40. Тюркские народы России и Великой степи. М.: Восточная литература. 2006. 382 с.
41. Финкель К. История Османской империи: видение Османа. М. АСТ. 2010. 829 с.
42. Флоря Б. Н. (ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. М., 1998. Ч. I. 288 с.
43. Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. М., 1995. Вып. 1. С. 51-61.
44. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. / Отв. ред. В. Д. Королюк. М.: Наука, 1978. 304 с.
45. Шокарев С. Ю. Смутное время в Москве. М. Вече. 2013. 304 с.
46. Юрасов А. В. История Крыма. М. Кучково поле. 2019. Т. 1. 600 с.
47. Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648. Lodz. 1949.
48. Ivaninics Maria Krimi Kansag a tizenot eves haboruban. Budapest. 1994.
49. J. von Hammer, Geschichte der Osmanischer Reiches. Pest. 1829.
50. J. von Hammer-Purgstall, Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. Wien. 1856. 258.
51. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wilkiego koronnego (1632 – 1646), oprac. A. Biedrzycka. Krakow. 2005. s. 366-368.
52. Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego za ponowania Wladyslawa IV, krola polskiego i szweckiego. Warszawa. 1823. 476 s.

Резюме

Мельников Д. В. Відносини Московської держави та Кримського ханства у першій половині XVII ст.

У дослідженні був відображений перебіг відносин Московської держави та Кримського ханства, за часів відкритої фази Смути, та за часів перебування на московському престолі М. Ф. Романова. Дослідження дає змогу зрозуміти, що за весь період першої половини XVII ст., відносини між Московською державою та Кримським ханством, майже ніколи не мали самостійного розвитку. Вони, так чи інакше, залежали від політики Османської імперії та Речі Посполитої. У дослідженні описується перебіг відносин Московської держави з Кримським ханством за часів: відкритої та завершальної фази Смути (1598 – 1613 рр.); за 1618 – 1630 рр.; за часів Смоленської війни (1632 - 1634 рр.); за 1634 – 1636 рр.; за часів перебування в Азові донських козаків (1637 – 1645 рр.).

Resume

Melnykov D. Die Beziehungen zwischen dem Moskauer Staat und dem Krimkhanat in der ersten Hälfte des XVII.

Die Studie spiegelt den Verlauf der Beziehungen zwischen dem Moskauer Staat und dem Krimkhanat während der offenen Phase der Verwirrung und während des Aufenthalts auf dem Moskauer Thron von M. Romanow wider. Die Forschung macht deutlich, dass die Beziehungen zwischen dem Moskauer Staat und dem Krimkhanat in der gesamten ersten Hälfte des XVII. Sie waren auf die eine oder andere Weise von der Politik des Osmanischen Reiches und der pospolitanischen Rede abhängig. Die Studie beschreibt den Verlauf der Beziehungen zwischen dem Moskauer Staat und dem Krim-Khanat zu Zeiten: der offenen und Endphase der Verwirrung (1598 – 1613); 1618 - 1630; während des Smolensker Krieges (1632 – 1634); 1634 – 1636; während des Aufenthalts der Donkosaken in Asow (1637-1645).